

Piotr Kochanek*

Chrytologiczne elementy winiet Jeruzolimy na wybranych mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych¹

Jeruzolima należy do tych miast, których ludziom kręgu kultury chrześcijańskiej nie trzeba przedstawiać. Od wieków odgrywała ogromną rolę w religijnej tradycji świata chrześcijańskiego. Świadectw historycznych jest na to ogromna ilość. Jednym z nich są zachowane mapy średniowieczne, renesansowe i wczesnonowożytne. Ich graficzne świadectwo jest zwykle mało znane, czy wręcz pomijane milczeniem. Stąd też warto właśnie winiecie Jeruzolimy na przedmiotowych mapach poświęcić niniejsze analizy. Winiety Jeruzolimy jako takie są często bardzo skomplikowane graficznie, co wynika z bogatej symboliki teologicznej. A że nie jest łatwo przedstawić całość owej symboliki, zatem w poniższym tekście uwaga zostanie skierowana wyłącznie na ich elementy chrytologiczne. Elementy te były zawsze z punktu widzenia teologii chrześcijańskiej najważniejsze i to one przydawały miastu blasku i chwały.

---

* Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL – pracownik Katedry Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej w Instytucie Historii na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: lu2005harn@yahoo.de; ORCID: 0000-0001-9702-548X.

¹ Użyte skróty: CCCM = Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis; CCL = Corpus Christianorum. Series Latina; CSEL = Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum; MGH SS = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores; PG = Patrologia Graeca; PL = Patrologia Latina; PO = Patrologia Orientalis; PTS = Patristische Texte und Studien.

Jednak również Stary Testament jednoznacznie wskazał na Jerozolimę jako na centrum religijnie ujmowanego obrazu świata w tradycji żydowskiej. Łacińska wersja Biblii, zwana Wulgatą, używana przez wieki w kręgu kultury zachodniej, w którym powstały również wspomniane wyżej mapy, w takich oto słowach zdefiniowała geograficzną pozycję Jerozolimy: „haec dicit Dominus Deus: ista est Hierusalem, in medio gentium posui eam et in circuitu eius terras” (Ez 5, 5)¹. Ta formuła, w powyższym tekście przedstawiona jako wola samego Boga, czyniła z miasta Dawida centrum świata – używając klasycznej terminologii łacińskiej – „umbilicus mundi”. Greckim odpowiednikiem tego pojęcia jest zwrot ὀμφαλὸς τῆς γῆς. W konsekwencji powyższy wers z Księgi Ezechiela stał się podstawą do uznania Jerozolimy za centrum ekumeny. Stąd też jest oczywiste, że najważniejsze wydarzenia związane z historią zbawienia ludzkości musiały rozegrać się w tym właśnie miejscu – w miejscu opromienionym blaskiem Bożego wybraństwa.

Pojęcie ὀμφαλὸς τῆς γῆς doczekało się dużej ilości opracowań monograficznych oraz artykułów i haseł encyklopedycznych. W tym kontekście należy wspomnieć o pracach Wilhelma H. Roschera (12 II 1845-9 III 1923)², które mimo upływu

---

¹ Tekst łaciński za: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H.F.D. Sparks, W. Thiel recensuit et brevi apparatu critico instruxit R. Weber, editionem quartam emendatam praeparavit R. Gryson, Stuttgart 1994, s. 1271.

² W.H. Roscher, *Omphalos: eine philologisch-archäologisch-volkskundliche Abhandlung über die Vorstellungen der Griechen und anderer Völker vom «Nabel der Erde»*, Abhandlungen der Philologisch-Historische Klasse der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften XXIX/9, Leipzig 1913; tenże, *Neue Omphalosstudien: Ein archäologischer Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft*, Abhandlungen der Philologisch-Historische Klasse der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften XXXI/1, Leipzig 1915; tenże, *Der Omphalosedanke bei verschiedenen Völkern, besonders den semitischen: Ein Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft, Volkskunde und Archäologie*, Leipzig 1918.

czasu nadal są ważnymi opracowaniami tego zagadnienia. Autor przeanalizował w nich problem „centrum” zarówno w antycznej kulturze bliskowschodniej, jak i w kulturze grecko-rzymskiej. Do znaczących osiągnięć w tym zakresie należy zaliczyć kilka innych, powstałych później prac³. W opracowaniach tych jest także mowa o Jerozolimie. Na osobną wzmiankę zasługują publikacje odnoszące się w całości do tego miasta⁴, przy czym szczególne miejsce wydaje się wśród nich

³ Por. A.J. Wensinck, *The Ideas of the Western Semites Concerning the Navel of the Earth*, Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeling Letterkunde XVII/1, Amsterdam 1916 (przedruk: New York 1978); H.-V. Herrmann, *Omphalos*, *Orbis Antiquus* 13, Münster (Westfal.) 1959; W. Müller, *Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, Stuttgart 1961; Ph.S. Alexander, *Omphalos of the World*, „*Judaism*” 46 (1997) nr 2, s. 147-158; P. Ciholas, *The Omphalos and the Cross: Pagans and Christians in Search of a Divine Center*, Macon 2003; J. Finn, *The Center of the Earth in Ancient Thought*, „*Journal of Ancient Near Eastern History*” 4 (2017) nr 1-2, s. 177-209.

⁴ Por. A. Piganiol, *L'Hémisphairion et l'omphalos des lieux saints*, „*Cahiers Archéologiques*” 1 (1945), s. 7-14; S. Terrien, *The Omphalos Myth and Hebrew Religion*, „*Vetus Testamentum*” 20 (1970) nr 3, s. 315-338; F. Niehoff, *Umbilicus mundi – Der Nabel der Welt: Jerusalem und das Heilige Grab im Spiegel von Pilgerberichten und -karten, Kreuzzügen und Reliquiaren*, [w:] *Ornamenta Ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Hugo Borger zum 60. Geburtstag gewidmet*, hrsg. von A. Legner, Köln 1985, 3. Bd., s. 53-72; Ph.A. Alexander, *Jerusalem as the Omphalos of the World: On History of a Geographical Concept*, [w:] *Jerusalem. Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, ed. by Y.L. Levine, New York 1999, s. 104-119; B. Wolf, *Jerusalem und Rom: Mitte, Nabel – Zentrum, Haupt. Die Metaphern «Umbilicus mundi» und «Caput mundi» in den Weltbildern der Antike und des Abendlands bis in die Zeit der Ebtorfer Weltkarte*, Bern–Berlin 2010, s. 174-186, 208-220 i 258-259; M. Kupfer, *The Jerusalem Effect: Rethinking the Centre in Medieval World Maps*, [w:] *Visual Constructs of Jerusalem*, ed. by B. Kühnel, G. Noga-Banai and H. Vorholt, Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 18, Turnhout 2014, s. 353-365. Por. H. Vorholt, *Herrschaft über Jerusalem und die Kartographie der heiligen Stadt*, [w:] *Herrschaft verorten. Politische Kartographie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, hrsg. von I. Baumgärtner und

zajmować rozprawa pióra Michaela Tilly⁵, który przebadał znaczenie pojęcia „centrum świata” w judaizmie. Trzeba podkreślić, że kwestia Jerozolimy jako religijnego centrum pojawia się, choćby marginalnie, w praktycznie wszystkich opracowaniach dotyczących Izraela i religii żydowskiej. To samo zjawisko jest obecne w przypadku chrześcijaństwa. Miasto to jest ważne także dla wyznawców islamu. Zwykle są to krótkie fragmenty, włączane w poszczególne teksty niemal rutynowo, z obowiązku przywołania tego dobrze znanego faktu. Nie ma to nic wspólnego z jego właściwą analizą. Istnieje również ciekawa i ważna, choć znacznie skromniejsza, bibliografia poświęcona kartograficznemu obrazowi Jerozolimy⁶.

M. Stercken, *Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen* 19, Zürich 2012, s. 211-228.

⁵M. Tilly, *Jerusalem – Nabel der Welt. Überlieferung und Funktion von Heiligtumstraditionen im antiken Judentum*, Stuttgart 2002.

⁶Por. I. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems auf mittelalterlichen Weltkarten*, [w:] *Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter: Konflikte und Konfliktbewältigung – Vorstellungen und Vergegenwärtigung*, hrsg. von D. Bauer, K. Herbers und N. Jaspert, *Campus Historische Studien* 29, Frankfurt am Main 2001, s. 271-334; H. Kugler, *Jerusalems Wanderungen im Orbis terrarum des Mittelalters*, [w:] *Jerusalem, du Schöne: Vorstellungen und Bilder einer heiligen Stadt*, hrsg. von B. Reudenbach, *Vestigia Biblicae* 28, Bern–Berlin–Frankfurt am Main 2008, s. 61-91; A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi: a site both historical and eschatological*, [w:] *The Hereford World Map: Medieval World Maps and their Context*, ed. by P.D.A. Harvey, London 2006, s. 355-379 (= A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, hrsg. von Th. Szabó, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 229, Göttingen 2008, s. 683-703); A.B. Подосинов, «Это Иерусалим! Я поставил его среди народов...» *О месте Иерусалима на средневековых картах*, [w:] *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств*, Сборник статей под ред. А.М. Лигова, Москва 2009, s. 11-34; A. Krawiec, *Jerozolima jako środek świata w średniowiecznej geografii kreatywnej*, „*Studia Periegetica*” 5 (2010), s. 85-125; I. Baumgärtner, *Erzählungen kartieren: Jerusalem in mittelalterlichen Kartenräumen*, [w:] *Projektion – Reflexion – Ferne: Räumliche Vorstellungen und Denkfiguren im Mittelalter*, hrsg. von S. Glauch, S. Köbele und U. Störmer-Caysa, Berlin 2011, s. 193-223; H. Vorholt, *Studying with Maps:*

Patrząc na kwestię Jerozolimy z polskiej perspektywy badawczej należy wspomnieć o serii ważnych prac franciszka-nina, Mieczysława Celestyna Paczkowskiego (ur. 1962). Autor analizuje znaczenie miasta w oparciu o źródła patrystyczne, toteż jego prace dostarczają cennego materiału pozwalające-go pogłębić spojrzenie na grafikę winiet Jerozolimy, szczegól-nie na mapach średniowiecznych⁷. Zakres dwóch artykułów mego autorstwa w pewnej mierze pokrywa się z prezento-wanymi tutaj analizami⁸. Nie jest to powtórzenie wcześniej-

---

Jerusalem and the Holy Land in Two Thirteenth-Century Manuscripts, [w:] *Imagining Jerusalem in the Medieval West*, ed. by L. Donkin & H. Vorholt, Proceedings of the British Academy 175, Oxford – New York 2012, s. 163-199; A. Worm, *Mapping the History of Salvation for the «Mind's Eyes»: Context and Function of the Map of the Holy Land in the «Rudimentum Novitiorum» of 1475*, [w:] *Visual Constructs of Jerusalem*, s. 317-329.

⁷ Por. M.C. Paczkowski, *Gerusalemme negli scrittori cristiani del II-III secolo*, „Liber Annuus” 45 (1995), s. 165-202; tenże, *Gerusalemme in Origene e San Girolamo*, [w:] *Gerusalemme: Realtà sogni e speranza*, a cura di G. Bissoli, Jerusalem 1996, s. 106-123; tenże, *The Centrality of Jerusalem in the Reflections of the Fathers of the Church*, [w:] *Jerusalem: House of Prayer for all peoples in the three monotheistic Religions*, Proceedings of a Symposium held in Jerusalem, February 17-18, 1997, ed. by A. Niccacci, *Studii Biblici Franciscani Analecta* 52, Jerusalem 2001, s. 115-134; tenże, *Rzeczywistość, symbol i tajemnica – Jerozolima w starożytniej literaturze chrześcijańskiej okresu przedchalcedońskiego*, Biblioteka Ziemi Świętej, Wrocław 2003; tenże, *Gerusalemme – «ombelico del mondo» nella tradizione cristiana antica*, „Liber Annuus” 55 (2005), s. 165-202; tenże, *Symbolika eklezjalna Jerozolimy w ujęciu Ambrożego i Augustyna*, „Quaestiones Selectae” 14 (2007), s. 101-123; tenże, *Rzeczywistość i symbolika świątyni jerozolimskiej w pismach wczesnochrześcijańskich*, „Collectanea Theologica” 79 (2009) nr 2, s. 77-100. Por. też B. Kühnel, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem: Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millennium*, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementheft* 42, Rom–Freiburg–Wien 1987, s. 73-81 (Jerozolima u Ojców Kościoła); tamże, s. 81-89 (Grób Pański u Ojców Kościoła).

⁸ Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum” 34 (2014) t. 62, s. 213-296; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa w kartografii średniowiecznej i wczesnonowożyt-*

szych tez, lecz próba pogłębienia zagadnienia, które samo w sobie jest niezwykle złożone i wymaga żmudnych i wnikliwych studiów.

Przechodząc do właściwego tematu niniejszego artykułu należy nadmienić, że wśród opracowań poświęconych winiotom miasta Dawida nie ma praktycznie prac, które rozpatrywałyby je pod kątem ich elementów chrystologicznych. Aby w miarę jasno przedstawić to zagadnienie podzielono zgromadzony materiał na dwie podstawowe części. Pierwsza z nich obejmuje sześć map, których winiety prezentują sześć różnych z graficznego punktu widzenia motywów chrystologicznych. Motywy te są podstawowymi typami chrystologicznych odniesień praktycznie na wszystkich późniejszych, zachowanych mapach (ryc. 1-6 oraz tab. I). Druga część to materiał porównawczy, zebrany w trzech ostatnich tabelach (tab. II-IV). Dzięki temu uzyskano możliwość w miarę jasnego, jak się wydaje, uporządkowania i pogrupowania motywów chrystologicznych na winiotach Jerozolimy.

*

Pierwszą z grupy sześciu map, których winiety Jerozolimy reprezentują pewien charakterystyczny typ, jest tzw. Wiktoryńska mapa ekumeny, datowana na przełom XI i XII w. (ryc. 1)⁹. Mapa mieści znaczną ilość legend łacińskich, głów-

---

nej, [w:] *Święte wizerunki w przekazie Dobrej Nowiny*, red. N. Widok, Opolska Biblioteka Teologiczna 161, Opole 2017, s. 121-194.

⁹ Wiktoryńska mapa ekumeny. Źródło oryginału: Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 10058, fol. 154v (data powstania: XI/XII w., średnica oryginału: 266 mm). Inne „metryki” mapy, por. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500. Catalogue prepare par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi 1, Amsterdam 1964, s. 32 (4, 6); Bayerische Staatsbibliothek. *Die Karte als Kunstwerk. Dekorative Landkarten aus Mittelalter und Neuzeit: Ausstellung, September – November 1979*, Unterschneidheim 1979, s. 13 (1); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der*

nie nazw własnych¹⁰. Wiktoryńska mapa ekumeny należy do względnie często reprodukowanych map średniowiecznych, i to zarówno w wersji kolorowej¹¹, jak i czarno-białej¹². W pol-

vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten, Monumenta Germaniae Historica. Schriften 36, Hannover 1992, s. XVII (nr 17); B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den „Mappae mundi“ des frühen und hohen Mittelalters*, Orbis Mediaevalis 3, Berlin 2002, s. 640-641 (2.19.1-2); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, Terrarum Orbis 4, Turnhout 2006, s. 132 (X.4.); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 241 i przyp. 114; tenże, *Kluczura północno-wschodniej Azji na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum” 36 (2016) t. 65, s. 223, przyp. 46; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 174, przyp. 86; tenże, *Graphisches Schema des nordöstlichen Teils von Asien auf ausgewählten mittelalterlichen Weltkarten*, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego” 23 (2017) nr 1 (45), s. 231, przyp. 39; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji mnemotechnicznej na kartografię średniowieczną i wczesnonowożytną*, „Vox Patrum” 38 (2018) t. 69, s. 350 (nr 25); tenże, *Vignetten von Konstantinopel in den mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Karten. Die Entwicklung eines grafischen Topos der Stadt*, „Vox Patrum” 38 (2018) t. 70, s. 399-400 (nr 9); tenże, *Trójkąt jako schemat Hiszpanii na mapach średniowiecznych*, „Roczniki Humanistyczne” 67 (2019) nr 2, s. 21, przyp. 35.

¹⁰ Tekst legendy tzw. Wiktoryńskiej mapy ekumeny: P. Gautier Dalché, *Appendice II: Nomenclature de la Mappemonde de Munich Clm 10058 f. 154v*, [w:] tenże, *La „Descriptio mappae mundi” de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire*, Collection des Études Augustiniennes. Série Moyen Âge et Temps Modernes [20], Paris 1988, s. 193-195. Fragmenty tekstu legendy mapy, por. A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*. s. 151 (9/O); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 133-134.

¹¹ Kolorowe kopie mapy, por. *Bayerische Staatsbibliothek. Die Karte als Kunstwerk*, [s. 89], Farbtafel 1; P. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappae mundi”*, s. [10]; P.D.A. Harvey, *Mappa Mundi: The Hereford World Map*, London 1996, s. 25; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 450, fig. X. 4; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura. Textes, images et herméneutique des „Mappae Mundi” (XIIIe-XVie siècle)*, Terrarum Orbis 7, Turnhout 2007, s. 358, fig. 5; B. Schöller, *Wissen speichern, Wissen ordnen, Wissen übertragen. Schriftliche und bildliche Aufzeichnungen der Welt im Umfeld der Londoner Psalterkarte, Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen* 32, Zürich 2015, s. 294, fig. 7.

¹² Czarno-białe kopie mapy, por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Ökumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, Münstersche

skiej literaturze przedmiotu, według wiedzy autora niniejszego artykułu, nie była nigdy reprodukowana w całości. Istnieją natomiast kopie jej fragmentów, lecz nie oddające graficznej koncepcji mapy jako takiej¹³. Winiety rzeczony mapy tworzą swego rodzaju system, który wymaga osobnych analiz. Winieta Jerozolimy (tab. I/1) nie została umieszczona w centrum mapy, lecz po prawej stronie jej pionowej osi symetrii. Winieta, narysowana bardzo starannie, przedstawia schemat świątyni, której nawa jest zamknięta kopułą zwieńczoną dużym, nieproporcjonalnym do skali budowli Krzyżem. Nawa jest flankowana przez dwie wieże, z których każda ma po dwa okna. Dwa otwory okienne ma również sama nawa. Schemat winiety został narysowany w oparciu o symetrię osiową, co sprawia, że winieta ma cechy pewnej harmonii, wręcz dostojności, które odróżniają ją od pozostałych winiety mapy. Również Krzyż, jedyny na tej mapie, swą wielko-

---

Mittelalter-Schriften 53, München 1984, tab. 42; A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, tab. 9; E. Edson, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, The British Library. Studies in Map History 1, London 1997, s. 161, fig. 8.6; J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Bd. 2: *Tafelband*, Bielefeld 2001, s. 38, fig. 1; B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 422, fig. 72; s. 476, fig. 85a; *Die Ebstorfer Weltkarte*, Bd. 2: *Untersuchungen und Kommentar*, hrsg. von H. Kugler, Berlin 2007, s. 25, fig. 23; H. Kugler, *Europa pars quarta. Der Teil und das Ganze im „Liber floridus“*, [w:] *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von L. Baumgärtner und H. Kugler, *Orbis Mediaevalis* 10, Berlin 2008, s. 53, fig. 5; tenże, *Jerusalems Wanderungen im Orbis terrarum des Mittelalters*, s. 75, fig. 10; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, tab. 28; P.D.A. Harvey, *Medieval Maps of the Holy Land*, London 2012, s. 12, fig. 3.

¹³ Kopie mapy w literaturze polskiej, por. P. Kochanek, *Klucz do północno-wschodniej Azji*, s. 224, fig. 18; s. 227, fig. 24A; s. 230, fig. 26A-G; s. 232, fig. 27; s. 331, tab. V/1 (fragmenty); tenże, *Graphisches Schema des nordöstlichen Teils von Asien*, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego” 23 (2017) nr 2 (46), s. 233, fig. 7; s. 236, fig. 14A; s. 240, fig. 16A-G; s. 242, fig. 17 (fragmenty); tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 304, tab. III/6; s. 319, tab. XI/13; s. 325, tab. XIII/4; s. 339, tab. XVIII/2 (fragmenty); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 411, tab. I/9; s. 431, tab. V/9 (fragmenty).

ścią ma bez wątpienia zwracać uwagę osoby patrzącej na ten graficzny obraz świata. Trzy elementy winiety przyciągają szczególną uwagę: Krzyż, kopuła¹⁴ i symetria osiowa całości. W konsekwencji winieta Jerozolimy została tu zredukowana do schematu świątyni, której centralny element jest nakryty kopułą. Schemat ten nie jest przypadkowy, lecz nawiązuje do struktury Bazyliki Grobu Świętego. Budowla ta swymi początkami sięga czasów Konstantyna I Wielkiego (ok. 272-22 V 337; cesarz od 25 VII 306). W roku 1009 na rozkaz kalifa Al-Hakima (985-1021; kalif od 13 X 996) została zburzona. Po jego śmierci chrześcijanie podjęli starania o zgodę na odbudowę tej tak ważnej dla nich świątyni. Zgodę uzyskali pod warunkiem, że uczynią to na własny koszt. Wówczas finansowego wsparcia udzieliło Cesarstwo Bizantyńskie w osobie jego władcy, Konstantyna IX Monomacha (ok. 1000-1055; cesarz od 11 VI 1042). Odbudowa przypadła *grosso modo* na lata 1042-1048. W tym okresie podniesiono z ruin Rotundę *Anastasis*. To właśnie ta rotunda była nakryta kopułą, pod którą znajdowała się *aedicula*, zbudowana bezpośrednio nad Grobem Chrystusa. Rotunda stanowiła już centralny element kompleksu, jaki w IV w. kazał w tym miejscu zbudować Konstantyn Wielki. Po zdobyciu Jerozolimy (15 VII 1099) przez wojska I krucjaty (1096-1099) krzyżowcy powiększyli w latach 1130-1149 istniejący kompleks sakralny Grobu Pańskiego poprzez dobudowanie do Rotundy *Anastasis* świątyni w stylu romańsko-gotyckim, z niewielką kopułą. Wreszcie w latach 1160-1170 dodano dzwonnice. W ten sposób powstała pewna całość, w ramach której rotunda konstantyńska została połączona z elementami architektury gotyckiej¹⁵. To właśnie owo połączenie heterogenicznych struktur architektonicznych

¹⁴ Por. L. Hauteccœur, *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris 1954, s. 177-252.

¹⁵ Por. P. Kochanek, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 172 oraz s. 173, fig. 36.

wydaje się prezentować winieta Jeruzolimy na Wiktoryńskiej mapie ekumeny. Nie oznacza to jednak, że autor winiety znał tę budowlę z autopsji. Jego celem było raczej narysowanie hipotetycznego schematu świątyni, którą znał z opowieści innych. Konsekwencją przyjęcia tego punktu widzenia jest zaproponowanie nowej datacji tej mapy: 2 połowa XII w.

Należy dodać, że podobna winieta Jeruzolimy została narysowana na mapie z Sawley, przypisywanej wcześniej niejakiemu Henrykowi z Moguncji¹⁶, która również powstała prawdopodobnie w 2 połowie XII w.

Ryc. 1: Wiktorijńska mapa ekumeny (XI/XII w.)¹⁷

¹⁶ Mapa z Sawley. Źródło oryginału: Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 66, p. 2 (data powstania: 1110/1180; wielkość oryginału: 295 x 205 mm).

¹⁷ Źródło kopii: F. Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, Darmstadt 2013, s. 24, fig. 10.

Zupełnie inna winieta widnieje na niedokończonyj i mocno uszkodzonej mapie z Vercelli, znanej też pod nazwą Rotulusa z Vercelli (ryc. 2)¹⁸. Legendy tej mapy zostały bodajże tylko raz opublikowane w całości, a dla zilustrowania jednostkowych odniesień do tej mapy są przywoływane pojedyncze nazwy łacińskie¹⁹. Tekst owych legend nie zawsze jest wyraźny ze względu na zły stan techniczny zabytku, co w dużej mierze tłumaczy brak zainteresowania nim historyków kartografii średniowiecznej. Mapa ta, jak wspomniano, jest nieukończona i ma niewiele skromnych elementów barwnych. Dlatego prawie wszystkie reprodukowane kopie Rotulusa z Vercelli są czarno-białe²⁰. W literaturze polskiej

¹⁸ Mapa z Vercelli. Źródło oryginału: Vercelli, Archivio Capitolare (data powstania: ok. 1270; wielkość oryginału: 840 x 720 mm). Inne „metryki” mapy, por. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 193-194 (52, 1); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXII (nr 55) i 90-91; K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Res Humanae. Studia 3, Warszawa 1997, [t. 1], s. 216-217 (nr I); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 142 (X.10); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 251 i przyp. 140; tenże, *Kluczura północno-wschodniej Azji*, s. 224, przyp. 49; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 178, przyp. 105; tenże, *Graphisches Schema*, s. 232, przyp. 41; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 357 (nr 53); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 403 (nr 18).

¹⁹ Tekst legend mapy z Vercelli: C.F. Capello, *Il mappamondo medioevale di Vercelli (1191-1218?)*, Memorie e Studi Geografici 10, Torino 1976. Fragmenty tekstu legend mapy, por. A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends on Medieval Manuscript Maps Notes on Designed Capital Letters on Maps of Large Size (Demonstrated from the Problem of Dating the Vercelli Map, Thirteenth Century)*, „Imago Mundi” 42 (1990), s. 20 (= też, *Studien zur Universal-kartographie*, s. 393); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 144-146; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*, London 2007, s. 158-159; P. Kochanek, *Kluczura północno-wschodniej Azji*, s. 225 i 238; tenże, *Graphisches Schema*, s. 247 i 249.

²⁰ Kolorowe kopie mapy, por. R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 160, fig. 69. Czarno-białe kopie mapy, por. Y. Kamal, *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, t. 3: *Époque arabe*, fasc. 5, Le Caire 1935, s. 997; J.G. Leithäuser, *Mappae Mundi. Die geistige Eroberung der Welt*, Berlin 1958,

funkcjonuje bodajże jedna reprodukcja mapy oraz kilka jej fragmentów²¹. Winiety Rotulusa z Vercelli, podobnie jak prezentowanej wyżej Wiktoryńskiej mapy ekumeny, tworzą pewien system, który wymaga głębszej analizy. Tworzą one, jak słusznie zauważała Anna-Dorothee von den Brincken (23 XII 1932-8 X 2021), pewną uporządkowaną strukturę, a każdy jej element przypomina swego rodzaju mutację rzymskiego Zamku Anioła²². Schemat Jeruzolimy (tab. I/2) jest tutaj największą tego typu winietą. Ma ona trzy piętra. We wnętrzu najniższej kondygnacji widać prostokąt, wewnątrz którego wpisano termin „Sepulcrum”. Jest to, jak można się domyślić, Grób Chrystusa, zwieńczony „wieżyczką” zakończoną krzyżem. Krzyże zostały narysowane i na obu końcach dwóch

---

s. 82; L. Bagrow, R.A. Skelton, *Meister der Kartographie*, Frankfurt am Main – Berlin 1985, s. 318, fig. XXXII; D. Woodward, *Medieval Mappaemundi*, [w:] *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europa and the Mediterranean*, ed. by J.B. Harley and D. Woodward, Chicago & London 1987, s. 308, fig. 18.17; A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends*, s. 13, fig. 1; P.D.A. Harvey, *Mappa Mundi*, s. 30; J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Bd. 2, s. 47, fig. 10; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 457, fig. X.10; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, fig. 49. Kopie fragmentów mapy, por. D. Woodward, *Medieval Mappaemundi*, s. 309, fig. 18.18; A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends*, s. 14, fig. 2 i s. 16, fig. 3; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 458, fig. X.10; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 159, fig. 69a (kolor); A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, fig. 49a-b.; P.D.A. Harvey, *Medieval Maps of the Holy Land*, s. 25, fig. 17.

²¹ Kopie mapy w literaturze polskiej, por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 2:] *Ilustracje*, tab. I. Por. też P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 225, fig. 21; s. 227, fig. 24C; s. 331, tab. V/3; s. 238, fig. 31A-F (fragmenty); tenże, *Graphisches Schema*, s. 233, fig. 9; s. 236, fig. 14C; s. 249, fig. 21 A-F (fragmenty); tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 326, tab. XIII/15; s. 339, tab. XVIII/5 (fragmenty); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 412, tab. I/18; s. 424, tab. III/18 (fragmenty).

²² A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends*, s. 17 (= też, *Studien zur Universalkartographie*, s. 387). Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 251-252; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 175.

niższych pięter. W sumie winieta ma pięć krzyży, mogących symbolizować pięć ran Zbawiciela. Nie jest jednak pewne, czy jakiś element tej winiety nie uległ zatarciu. Ponieważ nad Grobem wznoszą się trzy poziomy budowli, istnieje pokusa, aby widzieć w nich bądź symbol Boga w Trójcy Jedynej, bądź stanową, hierarchiczną strukturę Kościoła. Wszystkie trzy poziomy zakończone są rzędami blank, co przychodzi na myśl nie tylko Zamek Anioła, lecz silnie ufortyfikowany donżon, który może uchodzić za hierarchiczny schemat Kościoła, którego podstawą jest Chrystus oraz Trójca Święta. Takiej fortecy „bramy piekielne nie przemogą” (por. Mt 16, 18). Ponieważ zaś Rotulus z Vercelli ogromną większość tych ufortyfikowanych konstrukcji ma na obszarach, które albo były wówczas pod władzą chrześcijan, albo miały historyczne związki z tą religią, można domniemywać, że winiety te reprezentują wspólnoty chrześcijańskie, których centrami były konkretne miasta. Warto zwrócić uwagę na fakt, że jedynym ważnym elementem winiety Jerozolimy jest Grób Chrystusa. Krzyż wieńczący ów grób jest pusty, nie naszkicowano na nim ciała Chrystusa, toteż można hipotetycznie założyć, iż konsekwentnie również Grób Pański jest pusty: przedstawia tym samym sytuację po Zmartwychwstaniu – w momencie narodzin Kościoła. W tym sensie winieta Jerozolimy na mapie z Vercelli idzie o wiele dalej niż Wiktoryńska mapa ekumeny i obrazuje znacznie dojrzałą refleksję teologiczną nad miejscem i rolą Jerozolimy w kulturze chrześcijańskiej. Zawiera ona bowiem, jeśli przedstawiona wyżej interpretacja jest spójna, swego rodzaju graficzny kerygmat wielkanocny, podczas gdy pozostałe winiety mapy zdają się odnosić do idei Rozesłania Apostołów (por. Mt 28, 19; Mk 16, 15; J 20, 21 /por. J 17, 18;/ Dz 1, 8), czyli do Chrystusowego nakazu głoszenia Ewangelii aż po krańce ekumeny. Ponieważ analizowana tutaj mapa jest uszkodzona, nie da się stwierdzić, czy winieta Jerozolimy została umieszczona w jej centrum. Jednak wiele

przesłanek, które przedstawiono wyżej, przemawia za taką właśnie lokalizacją miasta Dawida.

Trzeba dodać, że schemat Grobu Pańskiego zaczął się pojawiać na mapach średniowiecznych znacznie wcześniej. Jednak jest to często bardziej swego rodzaju intuicja graficzna niż faktyczny, jednoznacznie identyfikowalny rysunek tego elementu. Takie hipotetyczne schematy są widoczne przynajmniej na kilku mapach. Do nich należą: mapa Makrobiusza z Berlina²³, datowana na przełom X i XI w., i mapa Makrobiusza z Dijon²⁴, powstała prawdopodobnie około roku 1060. Jeśli te przypuszczenia są słuszne, to Rotulusa z Vercelli należałoby umieścić na długiej linii rozwoju kartograficznej, czy szerzej – graficznej refleksji teologicznej nad doniosłością miejsca i roli (pustego) Grobu w kulturze chrześcijańskiej.

---

²³ Mapa Makrobiusza z Berlina, Źródło oryginału: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Phillipps 1833, fol. 39v (data powstania: X/XI w.; średnica oryginału: 170 mm).

²⁴ Mapa Makrobiusza z Dijon. Źródło oryginału: Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 448, fol. 76r (data powstania: ok. 1060; średnica oryginału: 168 mm).

Ryc. 2: Tzw. Rotulus z Vercelli (ok. 1270)²⁵

Chronologicznie następną mapą w niniejszym zestawieniu, powstałą około roku 1300, jest mapa z Ebstorf (ryc. 3).

²⁵ Źródło kopii: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, fig. XXIII (planche AA).

Doczekała się ona prawdopodobnie najobszerniejszej bibliografii ze wszystkich zachowanych do dziś map średniowiecznych; jest względnie często reprodukowana w wersji kolorowej i czarno-białej²⁶. Warto zwrócić uwagę na ogólny schemat mapy²⁷, który był relatywnie często przytaczany w literaturze polskiej²⁸. Schemat ten jest ważny, ponieważ pomaga lepiej zrozumieć strukturę graficzną, w ramach której funkcjonuje winieta Jerozolimy (tab. I/3). Tej ostatniej badacze poświęcili już sporo uwagi²⁹. Jest ona największą winieta miasta

²⁶ Wszystkie te aspekty „techniczne” zostały przedstawione szczegółowo w tejże serii, por. P. Kochanek, *System winieta miast średniowiecznych w Italii na mapie z Ebtorf*, [w:] *Małe miasta: Kultura materialna*, red. M. Zemło, Acta Collegii Suprasliensis 31, Białystok–Pilzno–Supraśl 2022, s. 73-77 i przyp. 8-17.

²⁷ Por. *Die Ebtorfer Weltkarte: Kommentierte Neuausgabe in zwei Bänden*, hrsg. von H. Kugler, unter Mitarbeit von S. Glauch und A. Willing, digitale Bildbearbeitung: Th. Zapf, Bd. 2: *Untersuchungen und Kommentar*, Berlin 2007, s. 20, Abb. 20.

²⁸ Por. P. Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, [w:] *Wiedza między słowem a obrazem*, red. M. Zemło, A. Jabłoński, J. Szymczyk, Studia nad Wiedzą 3, Lublin 2010, s. 165, rys. 1/A-B oraz s. 171, rys. 3 i 4; tenże, *Winieta metropolii Pentarchii*, s. 257, tab. 24A; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 165, fig. 33; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 294, rys. 8 oraz s. 295, rys. 10; tenże, *System winieta miast średniowiecznych w Italii*, s. 81, ryc. 2/a-c. Por. też tenże, *Anatole – Dysis – Arktor – Mesembria*, „Vox Patrum” 28 (2008) t. 52, s. 471.

²⁹ Por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica*, s. 216-222; K. Hengvoss-Dürkop, *Jerusalem – Das Zentrum der Ebtorf-Karte*, [w:] *Ein Weltbild vor Columbus: Die Ebtorfer Weltkarte. Interdisziplinäre Colloquium 1988*, hrsg. von H. Kugler in Zusammenarbeit mit E. Michael, Acta Humaniora, Weinheim 1991, s. 205-222; I. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 299-301; też, *Jerusalem: Zentrum der Wlet und Ziel der Pilger*, [w:] «*Saladin und die Kreuzfahrer*». Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg und in den Reiss-Engelhorn-Museen Manheim, hrsg. von A. Wieczorek – M. Fansa – H. Meller, Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 17 – Schriftenreihe des Landesmuseums für Natur und Mensch Oldenburg 37, Mainz 2005, s. 288-293; A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval map-*

na mapie z Ebstorf. Została narysowana w formie kwadratu. Użycie tej figury geometrycznej koresponduje z opisem Jerozolimy czasów mesjańskich w Apokalipsie św. Jana (Ap 21, 16): „Miasto układa się w czworobok, i długość jego tak wielka jest, jak i szerokość. I zmierzył Miasto trzciną poprzez dwanaście tysięcy stadiów”³⁰. „A Miasto – to czyste złoto do szkła czystego podobne” (Ap 21, 18). To apokaliptyczne miasto miało mieć dwanaście bram (Ap 21, 21). Opis czworoboku wskazuje jasno, że chodzi o kwadrat – figurę doskonałą. Z kolei liczba dwunastu tysięcy stadiów to symbol wręcz niewyobrażalnego ogromu, by nie powiedzieć – wszechogarniającej wielkości. Do tego dochodzi symbolika złota, rozumianego jako królewski, doskonały metal. Także symbolika dwunastu bram ma w kontekście biblijnym jednoznaczną wymowę. Kiedy ta wizja Jerozolimy czasów mesjańskich zostanie zaaplikowana do winiety Jerozolimy na mapie z Ebstorf, wówczas podobieństwo opisu i obrazu staje się oczywiste. Winieta mapy ma schemat kwadratu o ściętych rogach. Owe cztery narożniki tworzą podstawy wież, których bramy są zamknięte. Każdą z tych wież wieńczy stożkowy dach, zakończony kulą. Każdy bok kwadratu ma po dwie wieże zakończone blankami. Także i one mają zamknięte bramy, co może być symbolem tego, że mesjańska, niebieska Jerozolima jest miastem nie do zdobycia. Tych dwanaście wież tworzy wraz z murem obronnym symetryczną całość. Fortyfikacje te są złote. Sama winieta została zlokalizowana w centrum mapy, czyli na przecięciu jej dwóch osi symetrii. Można

---

paemundi, s. 368-369 (= też, *Studien zur Universalkartographie*, s. 696-697); *Die Ebstorfer Weltkarte*, 2. Bd., s. 172 (nr 32/2-3); B. Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 32-36; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 257-259.

³⁰ Cytat za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów tyńieckich, Poznań–Warszawa 1980, s. 1425. Inne cytaty biblijne użyte w niniejszym artykule będą również podane za tym wydaniem Biblii.

przypuszczać, że wieże narożne zakończone dachem stożkowym z kulą na szczycie symbolizują chrześcijański, duchowy aspekt miasta, podczas gdy wieże zakończone blankami są synonimem siły jego realnych, materialnych fortyfikacji, które razem tworzą jedną, organiczną całość. Całość ta została przedstawiona nie z profilu, jak ma to miejsce w przypadku umocnień innych miast na mapie z Ebstorf, lecz „z lotu ptaka”, czyli tak jak widzi ją nie człowiek, lecz Bóg. Również wewnętrzna aranżacja przestrzeni przedmiotowej winiety zaskakuje widza. Nie zlokalizowano tam bowiem elementów miejskiej architektury. Znajduje się tam tylko scena przedstawiająca moment zmartwychwstania. Zbawiciel wychodzi z grobu mającego złote obramowanie. Grób przypomina sarkofag, którego podstawa styka się z północną linią murów obronnych. Lewa noga Chrystusa jest już poza obrębem grobu, a spod złotego płaszcza wystaje naga stopa. Prawa noga jest jeszcze w grobie. Zmartwychwstały trzyma w lewej ręce sztandar (zwycięstwa), drzewce jest zakończone krzyżem. Jego prawica jest podniesiona w geście błogosławieństwa. Głowę Chrystusa otacza nimb. Odzież Zbawiciela to biała szata z długim rękawem, widoczna częściowo po prawej stronie postaci. Na nią jest narzucony złoty płaszcz, symbol władzy królewskiej Chrystusa. Przez otwór w płaszczu wystaje lewa ręka, trzymająca sztandar. Po północnej stronie sarkofagowego grobu są widoczni dwaj strażnicy, umieszczeni symetrycznie po obu stronach lewej nogi wychodzącego z grobu Chrystusa. Postać wartownika po lewej jest zatarta. Więcej można powiedzieć na temat jego towarzysza, narysowanego po prawej stronie. Człowiek ten siedzi na jednej z blankowanych wież, a jego prawa, trzymająca miecz ręka wydaje się niemal opierać o kulę wieży narożnej ze stożkowym dachem. Strażnik opiera się plecami o grób. Na głowie ma stożkowy hełm. Ciało okrywa wojskowy płaszcz bez rękawów. Przy opisie tym należy uwzględnić fakt, że część

elementów winiety uległa zatarciu. Sam opis detali, choć interesujący, nie stanowi istoty obrazu Jerozolimy. Najbardziej uderzająca jest północna orientacja sceny zmartwychwstania. Jej hipotetyczne wyjaśnienie każe najpierw zwrócić uwagę na symbolikę północnej strony świata. Ta była zwykle synonimem zła, a nawet śmierci, ze względu na utożsamianie tej strony świata z zimnem, mrozem i śniegiem. Chrystus jako zwycięzca śmierci (por. 1 Kor 15, 26) zwraca się ku Północy w geście błogosławieństwa³¹. Warto zauważyć, że w czasie powstania mapy z Ebstorf, to jest około roku 1300, w rękach chrześcijan pozostawała tylko Europa, co geograficznie rzecz ujmując pokrywało się z działem Jafeta (Rdz 10, 2-5), jednego z trzech synów Noego, którzy stali się praojcami popopowego świata. Zatem ów gest błogosławieństwa można również interpretować jako swoistą konsekrację działu Jafeta, który pozostał wierny Chrystusowi. Winieta Jerozolimy na mapie z Ebstorf mieści w sobie bogactwo teologicznych interpretacji. Odnosi się to nie tylko do winiety jako takiej, lecz również do jej roli w całej strukturze mapy. Wyraża ona niewątpliwie ważne elementy ówczesnej teologii, starającej się odczytać znaczenie śmierci i zmartwychwstania Chrystusa dla ekumeny jako takiej oraz dla tej jej części, którą zajmowali chrześcijanie. W tym sensie winieta jest kluczowym segmentem teologicznego przesłania mapy, która ujmuje świat z boskiej – „odgórnej”, widzianej niejako „z lotu ptaka” perspektywy.

Istnieje długa linia graficznej refleksji nad Grobem Chrystusa w kartografii średniowiecznej, której za swego rodzaju kamienie milowe można uznać Wiktoryńską mapę ekumeny, mapę z Vercelli i mapę z Ebstorf. Jednak tylko ta ostatnia mapa

---

³¹ Por. M.G. Wensing, *Śmierć i przeznaczenie człowieka według Biblii*, tłum. E. Zielińska, Warszawa 1997, s. 53; M. Świąt, *Śmierć jako dobro i jako zło*, „Teologia w Polsce” 8 (2014) nr 1, s. 171-172 i 176.

ma unikatową winietę Jerozolimy. Winieta ta bowiem sprowadza się do przedstawienia samego momentu zmartwychwstania Chrystusa, czyli do narodzin nowego, zbawionego świata, bez odwoływania się do jakichkolwiek graficznych elementów dodatkowych. Mury obronne wraz z dwunastoma wieżami tworzą swoiste złote ramy dla tego najważniejszego wydarzenia w historii ludzkości. Schemat tych ram to graficzne wyobrażenie fragmentu Apokalipsy św. Jana, odnoszącego się do niebieskiej, mesjańskiej Jerozolimy. Ta jedyna w swoim rodzaju winieta Jerozolimy, bardzo dobrze współgrająca z innymi makroelementami mapy z Ebstorf³², najlepiej przedstawia zmartwychwstanie Chrystusa jako centralny fakt historii zbawienia. Nawiązuje pośrednio do tezy św. Pawła: „Jeżeli Chrystus nie zmartwychwstał, daremna jest wasza wiara” (1 Kor 15, 17). W zasadzie nie da się dosadniej wyrazić zbawczego dzieła Chrystusa, a tym samym istoty chrześcijaństwa. Autor mapy z Ebstorf dał radę przenieść tę myśl na grunt kartografii, tworząc niejako kompletną, graficzną interpretację tego faktu. Po jego obrazie świata można było tylko powielać pewne schematy, ale nie można już było posunąć tej myśli dalej i zinterpretować ją głębiej przy pomocy obrazu. W tym sensie na mapie z Ebstorf graficzny aspekt istoty teologii chrześcijańskiej osiągnął swój szczyt i to na tym właśnie polega wielkość tej mapy. Zaznaczyć również trzeba, że *mappa mundi* z Ebstorf powstała w czasie, gdy Jerozolima była już faktycznie stracona, co nastąpiło ostatecznie w roku 1244. W tym kontekście historycznym zarówno Rotulus z Vercelli, jak i mapa z Ebstorf, odwołując się do graficznego motywu Grobu Pańskiego, przeniosły *de facto* akcent z Jerozolimy jako miasta na najważniejszy dla chrześcijan element historii zbawienia ludzkości związany z tym miastem.

³² Wspomniane makroelementy zostały omówione w: P. Kochanek, *System winiet miast średniowiecznych w Italii na mapie z Ebstorf*, s. 77-81.

Jednak to, co fizycznie wydarzyło się w tym mieście, miało wymiar, który nieskończenie wykraczał poza miejskie mury Jeruzolimy. W ten sposób topografia miasta Dawida została zastąpiona przez teologiczną interpretację Jeruzolimy. Materialnie utracone miasto przestało mieć znaczenie, gdyż duchowy wymiar zbawczego dzieła nieskończenie je przekraczał. Geografia polityczna została tutaj podporządkowana teologii geografii. Innymi słowy, autor koncepcji mapy, którego nie należy mylić z jej bezpośrednimi wykonawcami, zaproponował graficzną wizję istoty teologicznej refleksji swoich czasów nad sensem Zmartwychwstania.

Ryc. 3: Mapa z Ebstorf (ok. 1300)³³

³³ Źródło kopii: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html (dostęp: 21 X 2022).

Następnym ważnym dla niniejszych analiz średnio-wiecznym obrazem świata jest mapa z Hereford (ryc. 4), a przede wszystkim jej winieta Jerozolimy (tab. I/4)³⁴. Tekst legend tej mapy doczekał się kilku wydań³⁵. Mapa ze względu na swą wielkość oraz bardzo dobry stan zachowania jest,

³⁴ Mapa z Hereford. Źródło oryginału: The New Library at Hereford Cathedral (data powstania: 1276/1305; wielkość oryginału: 1580 x 1330 mm). Inne „metryki” mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 197-202 (52, 3); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXII-XXIII (nr 58) i s. 93-95; K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 1], s. 218-219 (nr III); B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 450-452 i s. 649 (2.21.2.); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 161-163 (X.12.); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 261 i przyp. 171; tenże, *Kluczura północno-wschodniej Azji*, s. 224, przyp. 51; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 169, przyp. 76; tenże, *Graphisches Schema*, s. 232, przyp. 44; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 358 (nr 55); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 404 (nr 20); tenże, *Trójkąt jako schemat Hiszpanii*, s. 22-23, przyp. 42.

³⁵ Tekst legend mapy: M.F. Le Vicomte de Santarém, *Essai sur l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen Âge*, t. 2, Paris 1850, s. 288-434; W.L. Bevan, H.W. Phillott, *Mediæval Geography. An Essay in Illustration of the Hereford Mappa Mundi*, London 1873; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, IV. Heft: *Die Herefordkarte*, Stuttgart 1896; S.D. Westrem, *The Hereford Map. A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Terrarum Orbis 1, Turnhout 2001. Fragmenty tekstu legend mapy: J. Lelewel, *Géographie du Moyen Âge*, t. 2, Bruxelles 1852 (przedruk: Amsterdam 1966), s. 6-7; I. Hallberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Études sur l'histoire de la géographie*, Göteborg 1907 (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym); H. Rohr, *Die Entwicklung des Kartenbildes Westeuropas zwischen Kanal und Mittelmeer von den ältesten Weltkarten bis Mercator*, Borna – Leipzig 1939, s. 17-23; A.-D. von den Brincken, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur «imago mundi» des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 24 (1968), s. 162-167, tab. II-VII (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 58-63, tab. II-VII); też, *Monumental Legends*, s. 21 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 395); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 163-168 (X.12.); R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 181-182; P. Kochanek, *Kluczura północno-wschodniej Azji*, s. 254-269; tenże, *Graphisches Schema*, s. 270-286; tenże, *Trójkąt jako schemat Hiszpanii*, s. 23-24.

podobnie jak mapa z Ebstorf, bardzo często reprodukowana. W konsekwencji funkcjonuje wiele kopii mapy z Hereford w wersji kolorowej³⁶. W polskiej literaturze fachowej są przynajmniej dwie dobrze czytelne, kolorowe reprodukcje tej mapy³⁷. W tej sytuacji o ogromnej liczbie kopii czarno-białych nie warto już wspominać. Winieta Jeruzolimy jest jedną z ciekawszych winiet na mapach średniowiecznych³⁸. Składa się ona niejako z dwóch części: Jeruzolimy i Golgoty³⁹. Każda

---

³⁶ Kolorowe kopie mapy, por. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, IV. Heft (mapa została dołączona do tego tomu); G.R. Cro-ne, *The World Map by Richrd of Haldingham in Hereford Cathedral, circa A.D. 1285*, Royal Geographical Society. Reproductions of Early Manuscripts Maps 5, London 1954 (faksimile mapy w dziewięciu częściach odpowiada wielkości oryginału); J. Goss, *KartenKunst. Die Geschichte der Kartographie*, tłum. E. Heinemann – R. Tiffert, Braunschweig 1994, s. 35, fig. 2.3; B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 457, fig. 81; J. Black, *Geschichte der Landkarte. Von der Antike bis zur Gegenwart*, tłum. K. Boskamp-Priever, Leipzig 2005, s. 30; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 467, fig. X.12.; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 184, fig. 77; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 364, fig. 11; S. Foxell, *Mapping England*, London 2008, s. 31; M. Levy-Rubin, R. Rubin, *Frühe Weltkarten*, [w:] *Das Heilige Land auf Landkarten*, hrsg. von A. Tishby, tłum. S. Ostermann, Göttingen 2008, s. 51; F. Reichert, *Das Bild der Welt*, s. 53, fig. 8; A. Scafi, *Maps of Paradise*, London 2013, s. 61, fig. 31 i s. 62-63; Ch. Van Duzer, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, London 2013, s. 35, fig. 20; M.T. Nurminen, *Die Welt in Karten. Meisterwerke der Kartographie*, tłum. G. Beitscher, G. Seidel, Darmstadt 2017, s. 50-51.

³⁷ Por. J.A. Wendt, *Skarby kartografii*, red. L. Szaniawska, Warszawa 2013, s. 55; J. Brotton, *Słynne mapy*, red. L. Szaniawska, tłum. zespołowe, Warszawa 2016, s. 11 i 56.

³⁸ Por. H. Schulte Herbrüggen, «Ite in mundum universum». *Beobachtungen zur «Imago mundi» im Dom zu Hereford*, [w:] *Reisen in reale und mythische Ferne. Reiseliteratur in Mittelalter und Renaissance*, hrsg. von P. Wunderli, *Studia Humaniora* 22, Düsseldorf 1993, s. 54-56; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 263-264.

³⁹ Por. J. Jeremias, *Golgotha und der heilige Felsen. Eine Untersuchung zur Symbolsprache des Neuen Testaments*, „ΑΓΓΕΛΟΣ. Archiv für neutestamentliche Zeitgeschichte und Kulturkunde” 2 (1926), s. 75-128; P. Mara-

część ma własną legendę: „Ciuitas Ierusalem”⁴⁰ i „Mons caluarie”⁴¹. Należy dodać, że pierwsza z legend została napisana kolorem czerwonym, na mapie zastosowanym tylko w przypadku niewielu nazw miast. Jerozolima jest przedstawiona jako koło, czyli jako figura doskonała. Jej zewnętrzny okrąg to mur obronny zaopatrzony w szesnaście blank. Do wewnętrznej strony muru przylega osiem bram lub wież bramnych. Układ bram jest symetryczny, a ich stosunek do blank (16:8 = 2:1) nie jest zapewne przypadkowy. Dwie bramy zostały umieszczone na osi wschód-zachód, dwie inne na osi północ-południe, wyznaczając w ten sposób schemat krzyża greckiego. Z kolei bramy, które narysowano między nimi, tworzą schemat krzyża św. Andrzeja. Obok podwójnego krzyża można w układzie ośmiu bram dopatrzeć się schematu róży wiatrów. Winieta Jerozolimy znajduje się dokładnie w centrum mapy, a zatem oba te układy wiążą się ściśle z całą ekumeną. Wierzchołki bram skierowane również do wewnątrz zdają się wskazywać na centralnie położony, niewielki podwójny okrąg. Struktura owego centrum ekumeny jest dość skomplikowana. Od zewnątrz do podwójnego okręgu przylega osiem owalnych mandorli (nie wszystkie są regularne), które przywodzą na myśl płatki kwiatów. Wewnątrz rzeczono podwójnego okręgu jest przestrzeń, w której można dostrzec bliżej nieokreślony przedmiot. Scott D. Westrem sugeruje, że może tutaj chodzić o zaznaczenie Bazyliki Grobu Chrystusa⁴². Centrum winiety wydaje się przypominać kwiat, w środku którego znajduje się wspomniany dodatkowy element. Cała struktura winiety ma kilka koncentrycznych

---

val, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient: Histoire et géographie des origins à la conquête arabe*, Préface de G. Dagron, Paris 1985, s. 252-257

⁴⁰ S.D. Westrem, *The Hereford Map*, s. 167, nr 389. Komentarz, tamże, s. 166, nr 389.

⁴¹ Tamże, s. 167, nr 388. Komentarz, tamże, s. 166, nr 388.

⁴² Tamże, s. 166, nr 389.

okręgów, mających zapewne wzmocnić przekaz o centralnym charakterze Jeruzolimy na mapie z Hereford. Natomiast Głgota z jednym tylko krzyżem znajduje się po wschodniej stronie Jeruzolimy, niejako bliżej Edenu. Krzyż z wiszącym na nim Chrystusem jest dużych rozmiarów. Nad głową Zbawiciela widoczna jest legenda: „Ihesus nazarenus, r[ex iudeorum?]”⁴³. Jeśli ta lekcja legendy jest odczytana poprawnie⁴⁴, to napis ów byłby powtórzeniem wersu z Ewangelii według św. Jana (J 19, 19). Ponieważ zaś tzw. tytuł winy Chrystusa, który miał napisać Piłat, jest zwrócony w stronę widza, a więc w kierunku zachodnim, ukrzyżowany Chrystus jest także zwrócony ku zachodowi. Takie zorientowanie Krzyża jest swego rodzaju głosem autora mapy w dyskusji na temat strony świata, w którą patrzył umierający Zbawiciel. Za zachodnią orientacją krzyża na Kalwarii opowiedziało się już wcześniej przynajmniej kilku autorów łacińskich⁴⁵. Do prekursorów tej koncepcji należeli bodajże Seduliusz (1 poł. V w.)⁴⁶ i Pseudo-Hieronim (VI w.)⁴⁷. Za Seduliuszem poszli, cy-

⁴³ Tamże, s. 167, nr 387.

⁴⁴ S.D. Westrem przedstawił swoje wątpliwości w tej materii w komentarzu, por. tamże, s. 166, nr 387.

⁴⁵ Por. P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004, s. 211; tenże, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 166-167.

⁴⁶ Sedulius, *Paschale carmen*, V 188-195. CSEL 10, s. 128 (= PL 19, 724A-725A): „Neue quis ignoret speciem crucis esse colendam / Quae dominum portauit ouans ratione potenti / Quattuor inde plagas quadrati colligit orbis / Splendidus auctoris de uertice fulget Eous [Ανατολή] / Occiduo [Δύσις] sacrae lambuntur sidere plantae / Arcton [Ἄρκτος] dextra tenet medium laeua erigit axem [Μεσημβρία]”.

⁴⁷ Pseudo-Hieronimus, *Commentarius in Evangelium secundum Marcum*, XV. PL 30, 638A: „Ipsa species crucis, quid est nisi forma quadrata mundi? Oriens de vertice fulgens, Arcton dextra tenet: Auster in leua consistit: Occidens sub plantis firmatur. Unde Apostolus dicit: Ut sciamus, ut sit al-

tując dosłownie jego wersy, Beda Czcigodny (ok. 673/674 – 26 V 636)⁴⁸, Amalariusz z Metz (ok. 775-ok. 850)⁴⁹ i Raban Maur (ok. 780-4 II 856)⁵⁰. Do ich poglądów nawiązali autorzy późniejsi, do których należał Rudolf Glaber (zm. 1047)⁵¹ czy Łukasz z Tuy (zm. 1249)⁵². Grecy pisarze kościelni zabierali głos w tej sprawie znacznie rzadziej. O zachodnim orientowaniu krzyża wspominali m.in. Jan Damasceński (ok. 650-ok. 750)⁵³ i patriarcha Konstantynopola Germanos I (ok. 669-ok. 730)⁵⁴. Można to tłumaczyć tym, że zachodnia orientacja Krzyża miała związek z tzw. akrostychem imienia Adam. Mianowi-

tudo, et latitudo, et longitudo, et profundum (Eph 3,18)”. Jest to w gruncie rzeczy parafraza wersów Seduliusza.

⁴⁸ Beda Venerabilis, *In Lucae Evangelium expositio*, VI 1537-1544 (XXIII 33). CCL 120, s. 401 (= PL 92, 615D).

⁴⁹ Amalarius, *Liber officialis*, I 14, 19-20. Hanssens, s. 106,19-107,29 (= PL 105, 1031D-1032A).

⁵⁰ Rabanus Maurus, *In honorem sanctae crucis*, C 12, 19-26. CCCM 100, s. 103 (= PL 107, 197B).

⁵¹ Rodulfus Glaber, *Historiae*, I 24. France, s. 40-42 (= MGH SS VII, s. 59 38-47; PL 142, 626B-C): „Sed et illud nimirum etiam perpendendum, quoniam, cum ista quae retulimus, uidelicet de conuersionibus perfidarum ad fidem Christi gentium altrinsecus in aquilonaribus atque occidentalibus orbis partibus persepe fieri contigerit, nusquam talia in orientalibus atque meridianis eiusdem orbis plagis contigit audiri, cuius denique ueracissimus presagii index fuit constitutio illa crucis dominicę dum in ea Saluator penderet in loco Caluarie. Nam cum retro illius uerticem suspensum fuisset crudus nimium populis oriens, tunc etiam in eius oculorum conspectu lumine fidei repleturus constitit occidens. Sic quoque omnipotentem ipsius dexteram ad misericordie opus extensam sacri uerbi fidei mitis suscepit septentrio, eiusque leuam gentibus barbarorum tumultuosus sortitur meridies”.

⁵² Lucas Tudensis, *De altera uita fideique controversiis aduersus Albigenium errores libri III*, II 12.

⁵³ Iohannes Damascenus, *Expositio fidei*, 85 (IV 12), 21-22. PTS 12, s. 190 (= PG 94, 1136A): „ὁ κύριος σταυρούμενος ἐπὶ δυσμᾶς ἑώρα”.

⁵⁴ Germanos I Constantinopolitanus, *Historia ecclesiastica et mystica contemplatio (Rerum ecclesiasticarum contemplatio)*, PG 98, 448C: „Καὶ ὁ Χριστὸς Ἰησοῦς σταυρούμενος, κατὰ δύσιν μὲν ἦν βλέπων”.

cie pierwsze litery greckich nazw czterech stron świata napisane w kolejności Wschód – Zachód – Północ – Południe układały się w imię praojca ludzkości: Ἀνατολή, Δύσις, Ἄρκτος, Μεσημβρία⁵⁵. A ponieważ ogród rajski zgodnie z Biblią miał znajdować się na Wschodzie (Rdz 2, 8), ten kierunek świata uchodził w chrześcijaństwie za najważniejszy. Konsekwentnie podstawową osią symetrii ekumeny była oś Wschód-Zachód. Na mapach była to oś wertykalna. Ośią horyzontalną stawała się w tym układzie oś Północ-Południe. Umieszczenie Północy (Ἄρκτος) przed Południem (Μεσημβρία) sugerowało, że ten punkt kardynalny powinien znajdować się po prawej stronie osi wertykalnej Wschód-Zachód, ponieważ w Biblii prawa strona jest stroną uprzywilejowaną⁵⁶. Skoro

⁵⁵ Por. E. Turdeanu, *Dieu créa l'homme de huit éléments et tira son nom des quatre coins du monde*, „Revue des Études Roumaines” 13-14 (1974), s. 184-189 (= tenże, *Apocryphes slaves et roumaines de l'Ancient Testament*, Leiden 1981, s. 425-430); H.L.C. Tristram, *Der «homo octipartitus» in der irischen und altenglischen Literatur*, „Zeitschrift für Celtische Philologie” 34 (1975), s. 145-149; D. Cerbelaud, *Le nom d'Adam et les points cardinaux: Recherches sur un thème patristique*, „Vigiliae Christianae” 38 (1984), s. 285-301; Ch. Böttrich, *Adam als Mikrokosmos: Eine Untersuchung zum slavischen Henochbuch*, Judentum und Umwelt 59, Frankfurt am Main 1995; P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 165-180; tenże, *Anatole – Dysis – Arktor – Mesembria*, s. 471-472; tenże, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 160-163.

⁵⁶ Prawica Boga jest narzędziem stworzenia świata (Iz 48, 13). Jest też, szczególnie w Psalmach, synonimem Bożej siły i wspomoczenia. To ona strzeże, wspiera i umacnia człowieka (Ps 17, 7; 18, 36; 20, 7; 44, 4; 45, 5; 48, 11; 60, 7; 63, 9; 73, 23; 78, 54; 80, 16.18; 89, 14.43; 118, 16; 121, 5; 138, 7; 139, 10; Mdr 5, 16). Człowiek odczuwa boleśnie brak wsparcia Jego prawicy (Ps 74, 11). To ona też niszczy wrogów Boga (Wj 15, 6.12; Ps 21, 9). Także Chrystus podkreślał znaczenie prawej strony: J 21, 6 (Zarzućcie sieć po prawej stronie łodzi), Mt 25, 31-35 (wizja Sądu Ostatecznego, gdzie sprawiedliwi stoją po prawicy Chrystusa). Por. A. Löwinger, *Rechts und Links in Bibel und Tradition der Juden*, „Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde” 19 (1916), s. 2-14; O. Nussbaum, *Die Bewertung von rechts und links in der römischen Liturgie*, Jahrbuch für Antike und Christentum, 5 (1962), s. 158-171; U. Deitmaring, *Die Bedeutung von rechts und links in theologischen und literarischen Texten bis*

zaś zgodnie z Pawłową typologią Adam-Chrystus, w myśl której „jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni” (1 Kor, 15, 22; por. Rz 5, 12-21), Chrystus to Nowy Adam, zatem układ stron świata sugeruje również układ ciała Zbawiciela na Krzyżu: Jego prawica powinna być skierowana ku Północy. Z drugiej strony, jak wiadomo, starożytność i średniowiecze znały tylko trzy kontynenty: Europę, Azję i Afrykę. Chrześcijaństwo przyporządkowało je trzem synom Noego: Europę Jafetowi, Azję Semowi, Afrykę Chamowi (Rdz 10). Jeśli zatem Chrystus na mapie z Hereford ma oblicze zwrócone ku Zachodowi, oznacza to, że jego prawica jest skierowana w stronę Północy – w stronę europejskiego działu Jafeta. Do tego wywodu należy dołączyć jeszcze jeden element, a mianowicie sytuację trzech skazańców na Golgocie; jak wiadomo, obok Chrystusa ukrzyżowano dwóch łotrów: „jednego po prawej, drugiego po lewej stronie” (Mt 27, 38; por. Mk 15, 27; Łk 23, 33; J 19, 18). Ewangelisti nie podali, po której stronie Krzyża Chrystusa znajdował się tzw. dobry łotr (Łk 23, 39-43). Ponieważ jednak prawa strona, jak wspomniano wyżej, jest w Biblii stroną uprzywilejowaną, dlatego można było domniemywać, że właśnie po tej stronie znajdował się krzyż owego „dobrego łotra”. Oficjalnie w literaturze wczesnochrześcijańskiej teza ta pojawiła się bodajże po raz pierwszy w „Aktach Piłata”, datowanych na V wiek⁵⁷. Przenosząc schemat z Golgoty na schemat ówczesnej, trójkontynentalnej ekumeny można powiedzieć, że dział Jafeta

---

um 1200, „Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur” 98 (1969) nr 4, s. 265-292; J.M. Court, *Right and Left: The Implications for Matthew 25:31-46*, „New Testament Studies” 31 (1985) nr 2, s. 223-233; U. Luft, *Rechts und Links im gnostischen Denken*, „Acta Antiqua” 45 (2005) nr 3-4, s. 285-305.

⁵⁷ *Acta Pilati* 10, ed. E. Revilleout, PO 9, Turnhout 1971, s. 94 (*C1, fol. 18v, col. 2) i s. 95 (*C1, fol. 19v, col. 1). Por. O. Nussbaum, *Die Bewertung von rechts und links*, s. 170-171; P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 212-213; tenże, *Anatole – Dysis – Arktor – Mesembria*, s. 486, przyp. 41.

został zlokalizowany po tej samej stronie co krzyż dobrego łotra. W tej sytuacji jest hipotetycznie uzasadnione domniemanie, że twórca mapy z Hereford starał się w ten sposób zasugerować, iż chrześcijańska Europa posiada swego rodzaju wybraństwo dobrego łotra: będąc zbiorowiskiem dobrych złoczyńców może ona wykorzystać choćby w ostatniej chwili swego istnienia szansę na osiągnięcie zbawienia. W związku z tym Europie dobrych łotrów została pozostawiona nadzieja (z katedry w Hereford). To, że pisarze bizantyńscy rzadziej odwoływali się do tego faktu, mogło wynikać z pewnej jego oczywistości dla ludzi z kręgu języka greckiego, gdzie akrostych imienia Adam i jego teoretyczne konsekwencje były rzeczą oczywistą i zrozumiałą samą przez się. Dla łacinników tymczasem był to swoisty dowód erudycji danego autora i okazja do podkreślenia partycypacji w wybraństwie Jafeta również ludów z północno-zachodniej części znanych w tym czasie i zamieszkałych obszarów Ziemi. Był też prawdopodobnie jeszcze inny motyw odwoływania się do idei wybraństwa Jafeta i wspomagania Jafetytów przez „Boską prawicę”, tożsamą w gruncie rzeczy z Opatrznością. Tym motywem była sytuacja geopolityczna zachodniego chrześcijaństwa, któremu schyłek antyku i wieki średnie nie szczędziły klęsk i upokorzeń, a Chrystusowy nakaz ewangelizacji całej ekumeny daleki był od urzeczywistnienia.

Ryc. 4: Mapa z Hereford (1276-1305)⁵⁸

Chociaż mapa z Hereford rozróżnia między Jerozolimą a Golgotą, to jednak nie wydaje się tych dwóch miejsc

⁵⁸ Źródło kopii: C.J. Schüler, *Die Geschichte der Kartographie*, Paris 2010, s. 18.

rozdzielać. Wyraźny rozdział jest widoczny dopiero na poniższej mapie autorstwa Ranulfa Higdena (ok. 1280-12 III 1364). Ten angielski benedyktyn z klasztoru St. Werburgh w Chester był autorem kilku pism. Najważniejszym jego dziełem była łacińska historia powszechna nosząca tytuł *Polychronicon*. Dzieło to zawierało również mapę świata. Map tych zachowało się kilkanaście. Rysowano je bowiem w niektórych kopiach owej kroniki. Najlepszym zachowanym egzemplarzem mapy Ranulfa Higdena jest prezentowana poniżej reprodukcja (ryc. 5)⁵⁹. Teksty legend rzeczony mapy doczekały się kilku wydań⁶⁰. Ponieważ ten egzemplarz mapy jest względnie często brany na warsztat przez historyków kartografii, zatem istnieje również szereg reprodukcji tejże mapy

⁵⁹ Ranulf Higden, *Mappamundi z Polychronicon*. Źródło oryginału: Londyn, British Library, Royal Ms. 14 C. IX, fols. 1v-2r (data powstania: ok. 1342/1343; wielkość oryginału: 465 x 342 mm). Inne „metryki” mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 153-154 (47, 1); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXIII (nr 61) i 112-113; I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz. Europa in den Weltkarten des Beatus von Liébana und des Ranulf Higden*, [w:] *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von I. Baumgärtner und H. Kugler, *Orbis Mediaevalis* 10, Berlin 2008, s. 107, przyp. 68; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 267; tenże, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 270, przyp. 235; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 169, przyp. 77; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 360 (nr 63); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 405 (nr 22).

⁶⁰ Tekst legend mapy Ranulfa Higdena: M.F. Le Vicomte de Santarém, *Essai sur l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen Âge*, t. 3, Paris 1852, s. 4-60; J. Lelewel, *Épilog de la géographie du Moyen Âge*, Bruxelles 1857 (przedruk: Amsterdam 1966), s. 146-161; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft: *Die Kleinerem Weltkarten*, Stuttgart 1895, s. 99-108. Fragmenty tekstu legend mapy: J. Lelewel, *Géographie du Moyen Âge*, t. 2, s. 14-15; I. Hallberg, *L'Extrême Orient* (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym); P. Ueberholz, «*Requiritur autem mapa duplex*». *Die Darstellung Afrikas in der angelsächsischen Geschichtsschreibung und Kartographie des Mittelalters*, [w:] *Aus Überrest und Tradition: Festschrift für Anna-Dorothee von den Brincken*, hrsg. von P. Engels, Lauf a.d. Pegnitz 1999, s. 54-72.

w kolorze⁶¹ i w wersji czarno-białej⁶². W literaturze polskiej istnieje przynajmniej jedna, czarno-biała reprodukcja tego obrazu świata⁶³. Winieta Jerozolimy (tab. I/5) zajmuje tu centralne miejsce (lekkie przesunięcie na wschód wynika wyłącznie z konieczności ominięcia „styku” dwóch kart) i jest największą i najbardziej graficznie dopracowaną winiętą mapy. Podobnie jak schemat Jerozolimy na mapie z Hereford, także i ten obraz składa się z dwóch elementów: właściwej winiety miasta oraz Golgoty. Jednak o ile mapa z Hereford łączy oba te elementy w jedną graficzną całość, o tyle poniższa mapa Ranulfa Higdena zdecydowanie je rozdziela. Golgota, podpisana legendą „Mons Calvarie”⁶⁴, znajduje się tutaj na północno-zachodnim krańcu Palestyny; widoczny jest na niej tylko jeden krzyż: Krzyż Chrystusa. Jego podstawa została ustawiona na samym brzegu morza. Postać Ukrzyżowanego jest dobrze widoczna. Jego ciało, a przede wszystkim oblicze Zbawiciela zostały skierowane ku północnemu zachodowi, a zatem Chrystus patrzy wprost na Europę, czyli na dział Jafeta. Jest to więc pewna modyfikacja w stosunku do mapy z Hereford, gdzie Chrystus patrzył na zachód. Pod tym samotnym Krzyżem stoją dwie postacie. Scena ta jest zapewne graficznym odwołaniem do tzw. „Chrystusowego testamentu z krzyża”, który znajduje się w Ewangelii według św. Jana (J 19, 26-27): „Kiedy (...) Jezus ujrzał Matkę i stojącego obok Niej ucznia, którego miłował, rzekł do Matki: «Niewiasto, oto

⁶¹ Kolorowe kopie mapy, por. P.D.A. Harvey, *Mappa Mundi*, s. 20; I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz.*, s. 108, fig. 9; też, *Erzählungen kartieren*, s. 205, ryc. 5; A. Scafi, *Maps of Paradise*, s. 171, fig. 104.

⁶² Czarno-białe kopie mapy, por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica*, tab. 51; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 366-367, fig. 13; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, tab. 58; H. Kugler, *Jerusalem Wanderungen im Orbis terrarum des Mittelalters*, s. 87, fig. 22.

⁶³ Por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 2], s. 12, fig. 17.

⁶⁴ Por. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 102.

syn Twój». Następnie rzekł do ucznia: «Oto Matka twoja». I od tej godziny uczeń wziął ją do siebie". Ta scena, która rozegrała się na Golgocie, należy obok sceny z tzw. dobrym łotrem (Łk 23, 39-43) do najgłębiej zapadających w pamięć. W każdym razie Ranulf Higden nie przypadkiem postarał się właśnie na nią zwrócić uwagę widza. Można bowiem widzieć w tej scenie początek Kościoła, którego Maryja staje się Matką. Aby zaś dobitniej podkreślić ten fakt, scena owa została zwrócona w stronę Europy, jedynego wówczas chrześcijańskiego kontynentu. Można także w scenie tej dopatrywać się aluzji do hymnu „Stabat Mater dolorosa”, autorstwa włoskiego poety franciszkańskiego Jacopone da Todi (ok. 1230-25 XII 1306)⁶⁵. Należy dodać, że zarówno Krzyż, jak wszystkie trzy postacie tej sceny zostały narysowane kolorem purpurowym. Obok Góry Kalwarii widnieje duża winieta Jerozolimy. Ta dobrze dopracowana graficznie winieta składa się z dwóch elementów: z okręgu, którego brzegi zarysowuje czarna linia z dołączonymi do niej od strony wewnętrznej ostro zakończonymi stożkami, przypominającymi ciernie. One to wraz z okręgiem zdają się tworzyć czarną koronę cierniową, która zastąpiła znajdujące się na wcześniejszych winietach mury z wieżami, basztami i blankami. Umieszczenie cierni po wewnętrznej stronie okręgu może także wskazywać na fakt, że nie są to skierowane na zewnątrz blanki murów, a więc element obronny miasta, lecz kolce raniące samo miasto, które w konsekwencji tonie w purpurze krwi, stanowiącej wewnętrzne wypełnienie winiety, a zatem rodzaj tła. Może to być aluzja do słynnego zdania, które usłyszał Piłat od mieszkańców Jerozolimy: „Krew Jego na nas i na dzieci nasze” (Mt 27, 25). W tym sensie ramy winiety oraz jej tło byłyby nawiązaniem do sądu nad Chrystusem i do wydanego w jego następstwie

⁶⁵ Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 269; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 169.

wyroku. W tym ponurym obrazie Miasta Dawida jasnym, zaznaczonym białym kolorem, elementem pozostaje duża budowla, którą można hipotetycznie utożsamiać z Bazyliką Grobu Pańskiego. Jej punktem centralnym jest wysoka wieża, pod którą znajduje się wejście do jej wnętrza. Wejście wydaje się na wpół otwarte, co może wskazywać na znajdujący się wewnątrz pusty grób. Ponadto wejście to flankują dwa laskowe greckie krzyże. Na obu końcach dachu widoczne są dwa ornamenty roślinne, stylizowane na łacińskie krzyże laskowe. Ornamenty te mogą sugerować siłę witalną Grobu Chrystusa, ponieważ „jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni” (1 Kor 15, 22). Budowla ta składa się z trzech sekcji: fundamentów z napisem „Jerusalem”, segmentu podstawowego z owymi na wpół otwartymi drzwiami oraz z dachu wraz z centralnie zlokalizowaną wieżą. Te trzy sekcje są oddzielone dwoma czerwonymi, poprzecznymi pasami⁶⁶.

A.-D. von den Brincken rozumiała grafikę tej winiety nieco inaczej. Jej zdaniem „Ranulf Higden, on what is probably the oldest surviving copy of his great map, shows a kind of chest or sarcophagus as a symbole for Jerusalem, slightly east of the map's centre, marking the Holy Sepulchre with a spire of flag of victory”⁶⁷. Tam, gdzie autor niniejszego artykułu widzi Bazylikę Grobu Pańskiego, tam A.-D. von den Brincken dostrzegła „a kind of chest or sarcophagus”, natomiast domniemaną wieżę identyfikowała jako „a spire of flag of victory”. W schemacie tym można by także dopatrywać się kształtu średniowiecznego relikwiarza. Generalnie winieta ta ma wielowarstwową i złożoną symbolikę opartą

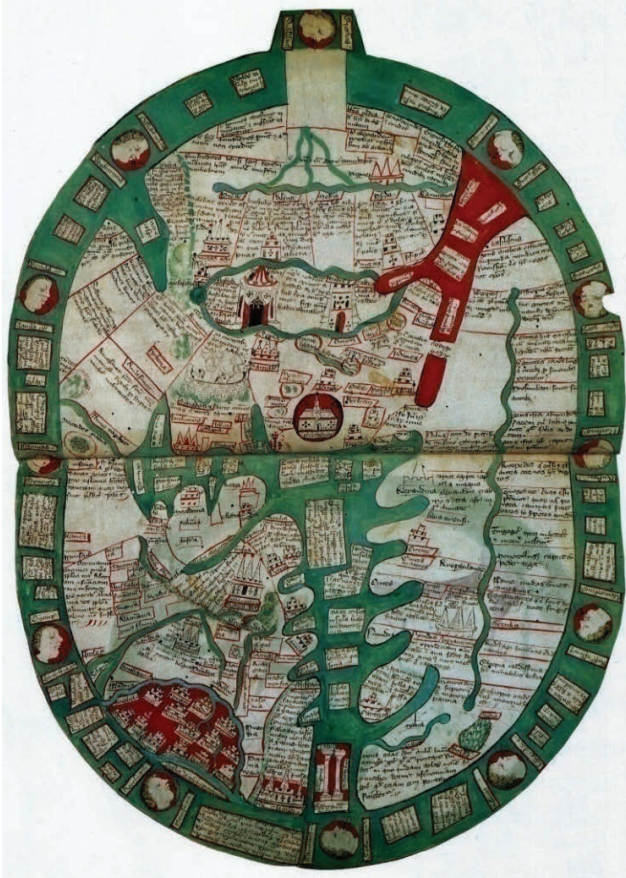
⁶⁶ Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 268.

⁶⁷ A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 370 (= też, *Studien zur Universalkartographie*, s. 698). Por. też, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 376 (= też, *Studien zur Universalkartographie*, s. 702): „sarcophagus of Christ”.

na nowotestamentalnej teologii Męki Pańskiej. Całość została przeniesiona w kontekst geopolityczny, współczesny Ranulfowi Higdenowi. Innymi słowy, winiety Jerozolimy i Golgoty prezentują swoistą graficzną katechezę wielkanocną mającą skłonić widza do głębszej refleksji nad dziejami świata, które opisuje wspomniany wyżej *Polichronicon*. W ten sposób Ranulf Higden połączył opis świata z obrazem świata pokazując jednocześnie, że duże, wielostronicowe dzieło literackie można streścić w bardzo zwartej formie mapy na zaledwie dwóch stronach. Tam też niewielkie miniatury winiet tworzą obraz świata, który łatwo zapada w pamięć. Pełnią więc funkcję pomocy mnemotechnicznych, odpowiedzialnych za edukację religijną obserwatora mapy. W tym sensie istnieje ścisły związek pomiędzy mapą a katechezą. Obraz został tutaj podniesiony do rangi ważnego narzędzia szkolnego, eksponując związek między nim a wiedzą. Obraz bowiem pozwala szybko i prosto zrozumieć wiele zawichości teologicznego wykładu. W konsekwencji jego przesłanie dociera do znacznie szerszego grona odbiorców niż hermetyczny, łaciński wykład zawarty w uczonej księdze. W tym sensie mapę Ranulfa Higdena można określić mianem „Biblia pauperum” – „Biblia ubogich”, choć termin ten miał wówczas kilka znaczeń. Należy przy tym pamiętać o pierwszym z tzw. ośmiu błogosławieństw, które w wersji Wulgaty brzmi: „beati pauperes spiritu quoniam ipsorum est regnum caelorum”⁶⁸ – „Błogosławieni ubodzy w duchu, albowiem do nich należy królestwo niebieskie” (Mt 5, 3; por. Łk 6, 20). Żadna z dotąd analizowanych map nie posiadała tak jasnego i prostego graficznego wykładu wydarzeń Wielkiej Nocy. Wskazuje to na duży talent duszpasterski Ranulfa Higdena, który sugestywnością tego obrazu świata starał się dotrzeć do każdego człowieka. Jednak trzeba też zauważyć, że wśród wielu kopii tej

⁶⁸ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, s. 1531.

mapy nie ma ani jednego zachowanego egzemplarza chociażby częściowo dorównywającego analizowanej tu mapie. Inne egzemplarze są maksymalnie uproszczone, a zatem graficznie bardzo ubogie i nie mogą w zasadzie pełnić funkcji wizualnej pomocy edukacyjnej.

Ryc. 5: Mapa Ranulfa Higdena (1342/1343)⁶⁹

⁶⁹ Źródło kopii: A. Scafi, *Maps of Paradise*, 171, ryc. 104.

Z kolei Andrea Bianco (floruit: 1436-1459), wenecki żeglarz i kartograf, wydał w 1436 r. atlas, składający się z dziesięciu map, narysowanych na pergaminowych kartach o wymiarach 290 x 380 mm. Analizowana tutaj mapa (ryc. 6) jest dziewiątą, przedostatnią mapą atlasu⁷⁰. Tekst jej legend, opublikowany, jest względnie szeroko znany od około 170 lat⁷¹. Ponieważ rzeczona mapa nie jest zbyt często reprodukowana, stąd liczba jej kopii zarówno kolorowych⁷², jak i czarno-białych⁷³ jest ograniczona. Mimo to powszechny dostęp do niej zapewniają barwne repliki internetowe. W literaturze polskiej funkcjonuje kolorowa, choć małych rozmiarów, kopia mapy⁷⁴. Winieta Jerozolimy na mapie Andrea Bianco (tab. I/6) jest jedyna w swoim rodzaju. Nie ma drugiego takiego obrazu Jerozolimy na żadnej zachowanej mapie z tego okresu. Przedstawia ona pokłon Trzech Króli (Mt 2, 1-12). Maryja z Jezusem na kolanach, ubrana w błękitny płaszcz, siedzi przed ledwo widocznym, mocno zatartym schematem trudnej do określenia budowli. Nad tym fragmentem winiety umieszczono napis „Jerusalem”. Jej Syn, w purpurowej królewskiej szacie, sprawia wrażenie małego, około dwuletnie-

⁷⁰ Andrea Bianco, *Mappa mundi*. Źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms Fondo Ant. It. Z 76 (4783), fol. 10r (data powstania: 1436; średnica oryginału: 250 mm). Inne „metryki” mapy: P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 309, przyp. 383.

⁷¹ Tekst legend mapy Andrea Bianco: M.F. Le Vicomte de Santarém, *Essai sur l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen Âge*, t. 3, s. 366-398; J. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 84-89; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 144-145. Fragmenty tekstu legend mapy: I. Hallberg, *L'Extrême Orient* (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym)

⁷² Kolorowe kopie mapy, por. M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 373, fig. 17; M.T. Nurminen, *Die Welt in Karten*, s. 108.

⁷³ Czarno-białe kopie mapy, por. M. O'Doherty, *The Indies and the Medieval West. Thought, Report, Imagination*, *Medieval Voyaging* 2, Turnhout 2013, s. 245, fig. 27.

⁷⁴ Por. J. Brotton, *Słynne mapy*, s. 71.

go dziecka, ale nie niemowlęcia. Głowy Matki i Syna otaczają kolisty nimby. Z trzech mędrców jeden, bez korony na głowie, klęczy z odkrytą głową na lewym kolanie, w pewnej odległości od Maryi z Jezusem, i wyciąga w Jego stronę dłonie w geście hołdu (lennego). Jego purpurowa szata symbolizuje godność królewską. Gest rąk Jezusa jest trudny do określenia. Prawdopodobnie wskazuje na łaskawe przyjmowanie owego hołdu. Dwaj pozostali monarchowie stoją za swym towarzyszem. Mają oni na głowach korony, a w rękach dary. Koloru ich szat nie da się jednoznacznie określić, choć wydaje się, że jest to kolor złoty. Obaj patrzą ku Madonnie z Dzieciątkiem. Scena ta, co jest rzeczą teologicznie bardzo ważną, nie obejmuje postaci Józefa. Chrystus nie był bowiem, jak wiadomo, jego synem, lecz począł się z Ducha Świętego (Łk 1, 34-35). Autor tej winiety postarał się o jednoznaczne podkreślenie tego faktu.

Grafika winiety Jeruzolimy Andrea Bianco odbiega daleko od wcześniej analizowanych winiety. Odwołuje się ona do Chrystusowej „ewangelii dzieciństwa”. Ta zaś, jak wiadomo, nie oddaje istoty zbawczej misji Syna Bożego. W ten sposób winieta Jeruzolimy odnosi się nie do najważniejszych elementów chrześcijańskiej teologii, lecz stanowi graficzną aluzję do historii ekumeny, a pokłon Trzech Króli podkreśla tylko szczególne miejsce Jezusa w historii świata. Warto zaznaczyć, że mapa, którą Andrea Bianco wykonał w 1436 r., doczekała się w 1783 r. repliki z grawerowanej miedzi. Znajduje się ona w weneckiej Bibliotece di S. Marco. Została zamieszczona w pierwszym włoskim wydaniu pracy Vincenzio Antonio Formaleonego (18 XI 1752-8 I 1797) *Saggio sulla nautica antica de' Veneziani*, doklejona na końcu publikacji. Było to wydanie czarno-białe, które starało się uzupełnić zatarcia widoczne na oryginale. Do tego wydania dodano później kolory, nie zawsze pokrywające się z barwami oryginału. Ta poprawiona

mapa jest często publikowana, a przez niektórych brana za oryginał, o czym warto pamiętać.

Ryc. 6: Mapa Andrea Bianco (1436)⁷⁵

Przedstawione wyżej winiety Jerozolimy ujęto poniżej w tabelę (tab. I/1-6), aby wyraźniej ukazać ich podobieństwa i różnice. Pięć z nich (tab. I/1-5) odnosi się do śmierci

⁷⁵ Źródło kopii: https://en.wikipedia.org/wiki/Bianco_world_map (dostęp: 25 III 2023).

i zmartwychwstania Chrystusa. Natomiast obraz Jerozolimy na mapie Andrea Bianco eksponuje pokłon Trzech Króli. Wszystkie winiety mają więc charakter chrystologiczny i chrystocentryczny. Ogromna większość (5:1) ilustruje zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa. W grafice najważniejszych winiet Jerozolimy widoczne są dwie linie rozwojowe. Starsza z nich kładła nacisk na tajemnicę pustego grobu – na zmartwychwstanie Chrystusa. Do tego faktu odnoszą się trzy schematy: obraz Bazyliki Grobu Pańskiego (tab. I/1), przedstawienie grobu wewnątrz ufortyfikowanego miasta (tab. I/2) oraz wizja Chrystusa zmartwychwstającego na tle grobu (tab. I/3). Grób Pański jawi się jako centralny punkt odniesienia, ponieważ to właśnie tam została pokonana śmierć. Grób ten stał się więc symbolem przejścia od śmierci do życia, co zmieniło radykalnie egzystencjalny porządek ludzkiego istnienia. Warto zauważyć, że Bazylika Grobu Chrystusa znajduje się na winietach z okresu, w którym istniało Królestwo Jerozolimskie (1099-1291), a dokładniej – gdy Jerozolima była pod władzą krzyżowców (1099-1187 i 1229-1244). Zachowały się do dziś dwa przykłady tego typu map: Wiktoryńska mapa ekuumeny (tab. I/1) i mapa z Sawley⁷⁶. Motyw Grobu Pańskiego na winietach Miasta Dawida wydaje się pojawiać jeszcze przed okresem krucjat, czego dowodzi mapa Makrobiusza z Berlina (X/XI w.) i mapa Makrobiusza z Dijon (ok. 1060)⁷⁷. Pełną graficzną formę osiągnął ten schemat na Rotulusie z Vercelli (tab. I/2), czyli po utracie przez łacinników władzy nad Jerozolimą. Wreszcie na mapie z Ebstorf (tab. I/3), która, jak podkreślono wyżej, ma jedyną tego typu winieta wśród zachowanych map, przedstawiono sam moment zmartwychwstania Chrystusa. Ogólnie biorąc, starsza linia graficzna winiety Jerozolimy podkreślała aspekt czysto teologiczny:

⁷⁶ Por. przyp. 16.

⁷⁷ Por. przyp. 23-24.

zmartwychwstanie – przejście od śmierci do życia. Wtórnie zaś prezentowała Bazylikę Grobu Świętego w okresie, gdy Jerozolima była pod władzą chrześcijan. Tymczasem młodsza linia kładła nacisk na dwa elementy: Jerozolimę jako na centrum ekumeny i na Golgotę, miejsce realnej śmierci Chrystusa na krzyżu. Dlatego krzyż ten nie jest pusty. Odnosi się bowiem do konkretnego, historycznego faktu, będącego ważnym etapem soteriologicznej misji Syna Bożego. Moment ten pojawia się wyraźnie na mapie z Hereford (tab. I/4), a bardzo wyraźnie na mapie Ranulfa Higdena (tab. I/5). Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że obie mapy reprezentujące ową młodszą linię powstały w Anglii. Jest zatem możliwe, że grafika winiety Jerozolimy ilustruje ówczesną angielską myśl teologiczną, która Jerozolimę i Golgotę traktowała jako dwa odrębne miejsca związane z najważniejszym etapem misji Chrystusa: Golgota – miejsce męki i śmierci; Jerozolima – miejsce skazania na śmierć i świadek zmartwychwstania. Jednakże, ponieważ bardzo wiele map średniowiecznych uległo zniszczeniu, nie jest dzisiaj możliwe uchwycenie genezy tego rozdziału dwóch elementów winiety Jerozolimy. Z drugiej strony wskazane wyżej dwie linie rozwoju winiety Miasta Dawida miały swą kontynuację i ta jest znacznie lepiej czytelna na zachowanych mapach. Dowodzi to nie tylko ciągłości graficznej, lecz przede wszystkim ciągłości teologicznej refleksji nad śmiercią i zmartwychwstaniem Chrystusa. Winiety należy w tym przypadku traktować jako zaledwie blade odbicie teologii zbawienia, która oddziaływała silnie również na rysowników winiet. Mapa jako taka stawała się wtórnym przekaznikiem myśli teologicznej, eksponując rolę Jerozolimy i czyniąc to miasto ważnym elementem żywej tradycji chrześcijańskiej nawet wówczas, gdy nie było już ono ani geograficznie, ani politycznie związane z obszarami zamieszkałymi przez wyznawców Chrystusa. Fakt ten dobrze

ukazuje siłę tradycji religijnej, która opiera się na innych podstawach niż tzw. geopolityka.

1. Wiktorijńska mapa ekumeny (XI/XII w.)	2. Tzw. Rotulus z Vercelli (ok. 1270)	3. Mapa z Ebstorf (ok. 1300)
4. Mapa z Hereford (1276-1305)	5. Mapa Ranulfa Higdena (1342/1343)	6. Mapa Andrea Bianco (1436)

Tab. I: Podstawowe typy winiet chrystologicznych Jerozolimy

*

Scharakteryzowane wyżej dwie linie graficzne winiet Jerozolimy były kontynuowane w następnych stuleciach. Jako że wiele z tych winiet, o których będzie mowa, znajduje się na tzw. portolanach – na mapach żeglarskich, bądź (jak kto woli) na mapach morskich powstałych *grosso modo* między rokiem 1300 a 1700 – dlatego wstępnie należy wyjaśnić strukturę tychże map. Mapy morskie odnosiły się przede wszystkim do linii brzegowej, wskazując drogę do portu

przeznaczenia⁷⁸. W przypadku winiety Jerozolimy najbardziej interesujące portolany to mapy żeglarskie odnoszące się do Morza Śródziemnego. W ich wschodnich rubieżach zaznaczano zwykle Palestynę wraz z winietą Jerozolimy. I chociaż miasto nie miało nic wspólnego z morzem, to jednak, jak już wspomniano, czyniono tak ze względu na chrześcijańską tradycję. Winieta Jerozolimy miała prawdopodobnie przypominać nawigatorowi, kierującemu ówczesnymi drewnianymi „łupinami” po bezkresie morza, że istnieje swego rodzaju ostateczny punkt odniesienia – miasto będące symbolem soteriologicznego dzieła Chrystusa, którego konsekwencją jest powszechna nadzieja zbawienia i życia wiecznego dla tych, którzy w Niego wierzą. W tym sensie Jerozolima staje się dla chrześcijanina synonimem ostatecznego, docelowego portu przeznaczenia. Nic zaś nie jest lepszą metaforą ludzkiego życia, jak obraz żeglarza na wzburzonym morzu⁷⁹. Tak

⁷⁸ Do starszych wartościowych opracowań w tym zakresie należą następujące rozprawy: Th. Fischer, *Mittelalterlicher Welt- und Seekarten italienischen Ursprungs und aus italienischen Bibliotheken und Archiven*, Venedig 1886 (przedruk: Amsterdam 1961); F. Bujak, *O średniowiecznych mapach żeglarskich*, Kraków 1903 (= Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 46, Kraków 1903, s. 190-264); K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts an der Universität Berlin 13, Berlin 1909. Nowa i najnowsza literatura w tym zakresie jest bardzo bogata, por. H. Freiesleben, *The Origin of Portolan Charts*, „Journal of Navigation” 37 (1984) nr 2, s. 194-199; T. Campbell, *Census of Pre-Sixteenth-Century Portolan Charts*, „Imago Mundi” 38 (1986) nr 1, s. 67-94; tenże, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, [w:] *The History of Cartography*, vol. 1, s. 371-463; R. Nicolai, *The Enigma of the Origin of Portolan Charts: A Geodetic Analysis of the Hypothesis of a Medieval Origin*, Leiden–Boston 2016.

⁷⁹ Por. P. Kochanek, «Pharus» – symbol nadziei w duchowości wczesnochrześcijańskiej. *Latarnia morska w wybranych pismach późno-antycznych i średniowiecznych autorów łacińskich*, [w:] *Male Miasta. Duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Acta Collegii Supraslensis 27, Białystok–Futoma–Supraśl 2020, s. 22-37.

też uczyniono również na zamieszczonej niżej mapie, której autorem był Angelino Dulcert (ryc. 7). Jej winieta Jeruzolimy (tab. II/1) nie jest w centrum, a na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, które w tym czasie były politycznie częścią świata muzułmańskiego. Portolan ten można uważać za klasyczny przykład tego typu map morskich, pozwalający łatwo uchwycić istotę przedmiotowego obrazu świata, w którym winieta Jeruzolimy pełni funkcję kommemoratywną – przypomina o tym, co najważniejsze w doczesnym życiu wyznawcy Chrystusa.

Ryc. 7: Angelino Dulcert, *Portolan* (1339)⁸⁰

⁸⁰ Źródło kopii: https://en.wikipedia.org/wiki/Angelino_Dulcert (dostęp: 25 III 2023).

Tabela II/1-6 ukazuje w porządku chronologicznym kontynuację wspomnianej wyżej linii rozwojowej winiety Jerozolimy, opartej na schemacie Grobu Pańskiego i wzniesionej nad nim Bazyliki. Wszystkie prezentowane tutaj winiety pochodzą z map morskich. Trzy pierwsze (tab. II/1-3) zawierają podwójny schemat: grób Chrystusa w formie sarkofagu oraz świątynię, która go w sobie mieści. Sarkofag jest zwieńczony łacińskim krzyżem laskowym. Świątynia, narysowana na wzór romańskiego raczej niż gotyckiego kościoła łacińskiego, jest jednonawowa, o dwuspadowym dachu. Dzwonnica z dachem stożkowym (lub piramidalnym) znajduje się po stronie wschodniej (lub północno-wschodniej), wejście główne zostało zaznaczone po stronie zachodniej. Innymi słowy, świątynia jest orientowana wzdłuż osi wschód-zachód. Pierwsza winieta (tab. II/1) pochodzi z portolanu, który w roku 1339 wykonał wspomniany Angelino Dulcert (ryc. 7)⁸¹. Oprócz krzyża umieszczonego na środku sarkofagu, krzyż znajduje się nad wejściem głównym i na dachu dzwonnicy. Dodatkowo pod tym ostatnim jest widoczna kula – symbol globusa⁸². Pod winieta jest napis w języku włoskim: „Santo Sepolcro”. Napis rozwiewa wszelkie wątpliwości co do graficznej treści tej miniatury. Druga winieta Jerozolimy (tab. II/2) stanowi element graficzny wykonanego około roku 1375 tzw. Atlasu Katalońskiego⁸³. Jego twórcami byli: Abraham Cresques

⁸¹ Angelino Dulcert, *Portolan basenu Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge B 696 (data powstania: 1339; wielkość oryginału: 750 x 1020 mm). Inne „metryki” mapy: M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane. Seekarten vom 13. bis zu 17. Jahrhundert*, übers. von R. Beyer, München 1984, 200-201. Źródło kopii: tamże, fig. 7.

⁸² Por. P. Kochanek, *System winiet miast średniowiecznych w Italii*, s. 96-97 i 134.

⁸³ *Atlas Kataloński*. Źródło oryginału (kopia z XIX w.): Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. Esp. 30, fol. 4v-5r (data powstania: 1375; wielkość oryginału: 640 x 3000 mm). Inne „metryki” mapy: A.-D. von den Brincken, *Fines*

(1325-1367) i jego syn Jehuda Cresques (ok. 1350-ok. 1420), kartografowie żydowscy reprezentujący tzw. „szkołę z Majorjki”. Jest ona bardzo podobna do winiety z mapy morskiej Angelino Dulcerta. Jednakże nad wejściem głównym jest widoczny nie krzyż, a globus. Legenda zaś pod winiętą jest bardziej ogólna i brzmi „Jerusalem”. Wreszcie trzecia miniatura Jerozolimy (tab. II/3) pochodzi z anonimowej mapy morskiej, którą, jak się przypuszcza, wykonano około roku 1400⁸⁴. Tutaj krzyż jest tylko na grobie Chrystusa, a nad wejściem głównym i na dachu dzwonnicy widoczny jest globus, zaś włoska legenda głosi: „Santo Sepolcro”. Przykłady te reprezentują, jak widać, pewien schemat graficzny winiety Jerozolimy, powielany niemal z niewolniczą dokładnością. Nie może to więc być dziełem przypadku, lecz pewną manierą przyjętą w określonej „szkole kartograficznej”.

Inaczej prezentują się trzy następne winiety (tab. II/4-6), których wspólnym mianownikiem są: hiszpańska legenda pod miniaturą („Sant(o) Sepulcro”), orientacja wzdłuż osi wschód-zachód i bryły świątyń przypominające kościół gotycki, z nawą główną zakrytą dwuspadowym dachem. Same winiety Jerozolimy różnią się znacznie między sobą. Pierwszą z nich (tab. II/4) narysowano na portolanie, który powstał około roku 1420 i jest dziełem anonimowego kartografa⁸⁵. Na

Terrae, s. XXIV (nr 71) i 117-118; M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, s. 201-202. Źródło kopii: F. Reichert, *Das Bild der Welt*, s. 119, fig. 2.

⁸⁴ Anonim (atelier Cresques?), Portolan Morza Śródziemnego. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 751 (data powstania: ok. 1400; wielkość oryginału: 540 x 950 mm). Inne „metryki” mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd-19th centuries)*, ed. by A. Fol – A. Stamanov, Sofia 2008, s. 112 (II.6). Źródło kopii: tamże, s. 109-110, fig. II.6.

⁸⁵ Anonim, *Portolan*. Źródło oryginału: Florencja, Biblioteca Nazionale Centrale, Portolano 16 (data powstania: ok. 1420; wielkość oryginału: 960 x 1343 mm). Źródło kopii: Б. Димитров, *България в средновековна та морска картография XIV-XVII век*, София 1984, fig. 14.

winięty Jerozolimy składają się tu trzy sekcje: 1) kolisty mur obronny z blankami, bramą i czterema otworami strzelniczymi rozmieszczonymi symetrycznie: po dwa z każdej strony bramy; 2) wewnątrz muru jest widoczna świątynia o dwuspadowym dachu, nad której wejściem umieszczono globus, między nim a otworem wejściowym znajduje się niewielka rozeta; 3) za świątynią po stronie północno-wschodniej widoczna jest górna partia dzwonnicy mająca dwa okna, nad którą narysowano otwartą galerię zaopatrzoną w blanki i korespondującą z murem otaczającym świątynię. Ponad nią wznosi się stożkowy dach zakończony globusem. W rezultacie Bazylika Grobu Pańskiego przypomina twierdzę. Autorem drugiego portolanu, datowanego na rok 1447, był Gabriel de Vallsecha (ok. 1408-ok. 1467)⁸⁶, pochodzący z rodziny żydowskich konwertytów i związany z majorkańską szkołą kartograficzną. Dwunawowa budowla sakralna ze strzelistą, o piramidalnym dachu wieżą po stronie wschodniej, pełniąc funkcję winiety Jerozolimy (tab. II/5), przypomina gotyczką świątynię chrześcijańską, ale na jej dachach nie ma krzyży, które zastąpiono globusami. Uwagę widza zwraca nawa niższa, widoczna na pierwszym planie winiety. Przypomina ona (hipotetycznie) rodzaj monumentalnego narteksu w świątyniach bizantyńskich, który ma aż pięć wejść. Nad otworami wejściowymi znajdują się dwa poziomy rozet. Uwagę widza zwraca również smukła i wysoka dzwonnica. Wreszcie trzecia, a *de facto* szósta i ostatnia winieta Jerozolimy (tab. II/6), pochodzi z mapy morskiej, którą wykonał w roku 1462 Petrus

⁸⁶ Gabriel de Vallsecha, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge C 4607 (data powstania: 1447; wielkość oryginału: 590 x 940 mm). Inne „metryki” mapy: M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, s. 206-207; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 123 (II.9). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59011877> (dostęp: 29 VII 2016).

Roselli (floruit: 1446-1489)⁸⁷, podobnie jak G. de Vallsecha potomek żydowskich konwertytów, działający w ramach szkoły kartograficznej z Majorki⁸⁸. Winieta przypomina winiętę anonima, narysowaną około roku 1420 (tab. II/4). Biegący kołście mur obronny ma blanki oraz bramę. Tę ostatnią flankują okna rozmieszczone symetrycznie po jej obu stronach. Sama świątynia zdaje się mieć obok wejścia głównego po stronie zachodniej także wejście boczne od południa. Oba wejścia flankują po dwa okna. Nad głównymi drzwiami znajduje się rozeta. Wreszcie od północnego-wschodu do nawy przylega okrągła dzwonnica. Jej szersza, dolna część ma trzy okna. Część ta jest zakończona otwartą galerią, którą osłaniają blanki. Powyżej galerii dodano drugi, znacznie węższy okrągły segment z dwoma oknami. Forma dachu wieży jest trudna do określenia.

W porównaniu do winiet Jerozolimy przedstawiających Bazylikę Grobu Pańskiego na Wiktoryńskiej mapie ekumeny (ryc. 1 i tab. I/1), i Grób Chrystusa na Rotulusie z Vercelli (ryc. 2 oraz tab. I/2) oraz na mapie z Ebstorf (ryc. 3 i tab. I/3), późniejsze kontynuacje tego motywu w swej warstwie symbolicznej prezentują się nader skromnie. Trzeba jednak pamiętać, że winiety te (tab. II/1-6) wykonane między rokiem 1339 a 1462 reprezentują praktycznie jedną szkołę kartograficzną, to jest szkołę majorkańską. Z drugiej strony szkoła ta miała duży wpływ przede wszystkim na kształt portolanów Morza Śródziemnego, toteż powstałe tam winiety Jerozolimy można

⁸⁷ Petrus Roselli, *Portolan*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge C 5090 (data powstania: 1462; wielkość oryginału: 530 x 830 mm). Inne „metryki” mapy: M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, s. 207-208. Źródło kopii: D. Wigal, *Historische Seekarten. Entdeckungsfahrten zu Neuen Welten 1290-1699*, tłum. M. Goch, New York 2000, s. 43, fig. 17.

⁸⁸ Por. H. Winter, *Petrus Roselli, „Imago Mundi”* 9 (1952), s. 1-11 (szczególnie s. 1).

uznać za reprezentatywny dowód kontynuacji wcześniejszej tradycji graficznej. Jednak o ile owa wczesna tradycja charakteryzowała się daleko posuniętym indywidualizmem, o tyle jej kontynuację cechuje daleko posunięta standaryzacja, czyniąca z miniatury swoisty znak kartograficzny.

1. Angelino Dulcert, <i>Portolan</i> (1339)	2. Atlas Kataloński (ok. 1375)	3. Anonim, <i>Portolan</i> (ok. 1400)
4. Anonim, <i>Portolan</i> (ok. 1420)	5. Gabriel de Vallsecha, <i>Portolan</i> (1447)	6. Petrus Roselli, <i>Portolan</i> (1462)

Tab. II: Grób Pański i Bazylika Grobu Świętego na wybranych mapach

Kontynuacja drugiej linii tradycji graficznej, która wprowadziła rozróżnienie między Jerozolimą a Golgotą, także funkcjonowała w następnych stuleciach. Dla zilustrowania tego faktu, podobnie jak przy omawianiu kontynuacji pierwszej linii, i tutaj pomocne będą wybrane winiety Jerozolimy.

Będą to schematy miasta, które powstały między rokiem 1475 a 1674, na przestrzeni dwustu lat, co świadczy o dużej żywotności tego graficznego schematu.

Poniższa tabela (tab. III/1-12) ma na celu nie tylko ukazanie długiego trwania tego motywu, lecz także pewnych mutacji w jego obrębie. Pierwsza winieta z tej serii znajduje się na mapie Palestyny zamieszczonej w *Rudimentum novitiorum*, którą to pracę wydano w roku 1475 (tab. III/1)⁸⁹. Winieta Jerozolimy figuruje w centrum mapy, będąc jednocześnie jej najokazalszym i najlepiej dopracowanym graficznie obrazem miasta. Miniatura nie ma nazwy. Jerozolima jest przedstawiona jako twierdza otoczona okręgiem potężnego muru obronnego, wykończonego blankami. W murze są dobrze widoczne otwory strzelnicze. Ta linia fortyfikacji posiada cztery rozmieszczone symetrycznie bramy, które są elementem wysokich baszt. Wewnątrz tej struktury są widoczne jeszcze dwa inne pierścienie murów, między którymi umieszczono zwartą miejską zabudowę. W centrum owej potrójnej koncentrycznej struktury obronnej jest budowla przypominająca łaćcińską świątynię. Pokrywa ją dwuspadowy dach. Do niej od wschodu przylega wysoka i smukła kwadratowa wieża, zakończona dachem stożkowym lub, co bardziej prawdopodobne, piramidalnym. Konstrukcja ta wydaje się być schematem Bazyliki Grobu Pańskiego. Natomiast przed południowo-zachodnią bramą, w pewnej odległości od murów Jerozolimy, widoczny jest krzyż z przybitym do niego Chrystusem oraz

⁸⁹ *Mapa Palestyny z „Rudimentum novitiorum”*. Źródło oryginału: Lubeka, Brandis, 1475, fol. 174v-175r (data powstania: 1475; wielkość oryginału 610 x 915). Źródło kopii: J. Goss, *KartenKunst*, s. 38, fig. 2.8. Szerzej na temat tej mapy, por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 1], s. 78; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 285-286; L. Szaniawska, *Próba porównanie zawartości map drzeworytowych i miedziorytowych publikowanych w Europie do początku XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 46 (2014) nr 3, s. 283-296.

napis: „Caluaria”. Brak krzyży dwóch łotrów. Ukrzyżowany patrzy, podobnie jak na winiecie Jerozolimy z mapy herefordzkiej, na zachód, a zatem Jego prawica jest skierowana ku północy.

Autorami drugiej winiety (tab. III/2) są Hanns Rüst (floruit: 1472-1497) i Hanns Sporer (floruit: 1487-1510)⁹⁰. Jerozolima opatrzona legendą „Jerusalem” jest zlokalizowana w centrum mapy. Jest to największa winieta tej mapy. Miasto leży w cieniu wysokiej góry, znajdującej się po jego wschodniej stronie. Legenda umieszczona ponad nią informuje, że jest to Góra Oliwna. Jerozolima została przedstawiona jako ufortyfikowana twierdza. Winieta ma kształt nieregularny, jakby rysownik nie przywiązywał wielkiej wagi do estetyki tej miniatury. Do południowego krańca murów i baszty narożnej przylega bardzo wysoki krzyż, który wraz z tablicą zawierającą tytuł winy Chrystusa (por. J 19, 19) dorównuje wysokością wspomnianej górze. Tak oto Jerozolima jest zdominowana przez Górę Oliwną i Krzyż Chrystusa. Ukrzyżowany ma oblicze zwrócone na zachód, podobnie jak na mapie z Hereford (tab. I/4) i na mapie Palestyny zamieszczonej w *Rudimentum novitiorum* (tab. III/1). Krzyż ten, podobnie jak na wskazanych mapach oraz na mapie Ranulfa Higdena, nie jest flankowany przez krzyże dwóch złoczyńców. Taki stan rzeczy wydaje się wskazywać na to, że miniaturzysta chciał świadomie zwrócić uwagę widza na teologię krzyża, a nie na Golgotę jako taką. Można by również domniemywać, że owo graficzne przemilczenie sugeruje, iż rolę łotrów pełnią ludzie

⁹⁰Hanns Rüst i Hanns Sporer, *Mapa świata*. Źródło oryginału: Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, PML 19921 (ChL 730) (data powstania: ok. 1480; średnica oryginału: 280 mm; wielkość folium: 400 x 285 mm). Źródło kopii: J. Goss, *KartenKunst*, s. 39, fig. 2.9. Na temat tej mapy, por. L. Bagrow, *Rüst's and Sporer's World Maps*, „Imago Mundi” 7 (1950), s. 32-36; K. Stopp, *The Relation between the Circular Map of Hans Rüst and Hans Sporer*, „Imago Mundi” 18 (1964), s. 18.

zasiedlający ekumenę po północnej i południowej stronie Krzyża Chrystusowego.

Następny ciekawy przykład graficznego oddzielenia Jerozolimy od Kalwarii przynosi kopia kroniki uniwersalnej, której autorem był Jean Mansel (ok. 1400-ok. 1475). Rzeczona kopia ma specyficzną mapę świata. W jej centrum zlokalizowano Jerozolimę (tab. III/3)⁹¹, podpisaną legendą „Jerusalem”. Miniatura miasta jest obrazem twierdzy zdominowanej przez sześć okrągłych wież o stożkowych dachach w kolorze błękitnym. Tylko pierwsza, niewielka baszta z lewej strony jest cała w kolorze szarym. W konsekwencji na niewyraźnych reprodukcjach obserwator może mieć wrażenie, że owych wież jest tylko pięć. Trzy quasi-centralnie umieszczone wieże są zakończone krzyżami, przy czym dwie z nich mają dobrze widoczny pod krzyżem globus. Do najwyższej z wież, znajdującej się za bramą miejską, przylega po lewej stronie budowla pokryta dwuspadowym, złotym dachem. Można odnieść wrażenie, że jest to nawa Bazyliki Grobu Świętego. Natomiast „Calvaire” zlokalizowano za miastem, po jego prawej, południowo-wschodniej stronie. Stoją tam trzy krzyże, z których środkowy krzyż, tzw. łaćński, dominuje nad dwoma innymi, rozmieszczonymi symetrycznie po jego obu stronach. Te dwa flankujące krzyże mają kształt krzyża św. Antoniego. Należy podkreślić, że wszystkie trzy krzyże są puste. Taka struktura Golgoty odbiega od dotychczas spotykanych „norm”.

Inaczej prezentuje się winieta Jerozolimy narysowana na jednej ze stron kopii traktatu *La Sfera*, którego autorem był Gregorio Dati (15 IV 1362-17 IX 1435)⁹². Winieta nie znajduje

⁹¹ Jean Mansel, *Mapa świata z „La fleur des histoires”*. Źródło oryginału: Bruxelles, Bibliothèque Royale de Belgique, Ms 9260, fol 11r. Tekst legend mapy: M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 289 (Appendice I). Źródło kopii: <https://belgica.kbr.be/belgica/search.aspx#> (dostęp: 25 III 2023).

⁹² Gregorio Dati, *Mapa Palestyny z „La Sfera”*. Źródło oryginału: Nowy Jork, New York Public Library (Stephen A. Schwarzman Building), MssCol

się na mapie w ścisłym tego słowa znaczeniu, lecz jest marginalnym dodatkiem do fragmentu tekstu tego pisma (tab. III/4). Jerozolima to twierdza opasana murem obronnym, który wzmacniają baszty. Miasto posiada przynajmniej trzy bramy, z których najokazalej prezentuje się brama główna, zlokalizowana dokładnie naprzeciw oczu obserwatora. Brama ta jest częścią potężnej baszty. Nad nią są widoczne dwa duże otwory strzelnicze, a powyżej otwarta galeria otoczona niewysokim murem zaopatrzonym w blanki. Całość jest zamknięta stożkowym dachem, z globusem na szczycie. Za silnie ufortyfikowanym miastem jest widoczne wysokie wzgórze, na którym stoi pusty łaciński krzyż, a po obu jego stronach znajduje się symetrycznie rozdzielone słowo „Hierusalem”. Gólgocie towarzyszą niejako dwa elementy architektury miasta. Są to dwie wysokie wieże po prawej i po lewej stronie wzgórza. Wieża z lewej strony wydaje się kwadratowa, nakryta piramidalnym dachem z globusem na szczycie. Prawa wieża jest prawdopodobnie okrągła i ma liczne otwory okienne. Pod samym dachem widoczna jest galeria bez blank, a następnie piramidalny dach zakończony drzewcem podtrzymującym chorągiew. W rezultacie powstała ciekawa, być może symboliczna konfiguracja: pusty krzyż na Gólgocie w centrum i dwie wieże po bokach, z których lewą wieńczy globus, a prawą chorągiew. Być może jest to aluzja do trzech religii (chrześcijaństwa, judaizmu i islamu), dla których miasto to ma duże znaczenie. Winieta nie ma barw, toteż trudno jest kontynuować jej interpretację. Należy dodać, że pusty, pojedynczy krzyż zdaje się wskazywać na to, że w XV

2557 MA 110, fol. 18v (data powstania: XV w.; wielkość folium: 265 x 185 mm). Źródło kopii: <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47da-e7b8-a3d9-e040-e0018064a99> (dostęp: 14 III 2023). Warto nadmienić, że niemal taka sama winieta została narysowana w egzemplarzu „La Sfera”, który znajduje się w: Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, MS 721, fol. 21v. Jedna winieta ta jest słabiej dopracowana, a tym samym niewyraźna.

w. teologia krzyża – staurologia – przechodziła pewien etap zmian. Mianowicie grafika winiet powstałych na terenie Niemiec (tab. III/1-2) różni się od miniatur rysowanych we Francji (tab. III/3) i w Italii (tab. III/4).

Wiek XVI wydaje się utrzymywać obraz krzyża bez ciała Chrystusa. Liczba krzyży Golgoty waha się między pojedynczym Krzyżem Chrystusa a trzema krzyżami wszystkich skazańców, przy czym wszystkie one są puste. Pierwszym przykładem niech będzie portolan Morza Śródziemnego, będący dziełem portugalskiego kartografa Lopo Homema (ok. 1497-ok. 1572). Portolan ten wchodził w skład tzw. Atlasu Millera z roku 1519⁹³. Jako że jest to mapa morska, winieta Jeruzolimy znajduje się na jej wschodnich krańcach (tab. III/5). Zachodni segment przedmiotowej winiety uległ częściowemu zatarciu, co nie przeszkadza odczytaniu graficznej koncepcji miniatury, nad którą na białej wstędze napisano „Hierusalem”. Winieta jest zorientowana wzdłuż osi północ-południe. Front miasta jest zwrócony na południe. Patrząc od tej właśnie strony na pierwszym planie widać Jeruzolimę, która przysłania podnóże Golgoty znajdującej się niejako za nią, po jej północnej stronie. Miasto Dawida posiada bramę flankowaną przez dwie potężne baszty. W pierścieniu murów obronnych widać jeszcze cztery inne tego typu wieże. Poza tym prawdopodobnie dwie następne uległy zatarciu. Wewnątrz miasta narysowano liczne budowle, a najokazalszą z nich jest potężny heksagon niemal w centrum winiety. Sześciobok ma pięć kondygnacji. Pierwszą z nich w większej części zasłania niższa zabudowa miejska. Wieńczy ją złożony dach pulpitowy, który stanowi rodzaj łącznika między pierwszym

⁹³ Lopo Homem, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 640 (data powstania: ok. 1519; wielkość oryginału: 610 x 1180 mm). Inne „metryki” mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 147 (II.17). Źródło kopii: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 143-144, fig. II.17.

heksagonem, a drugim, nieco mniejszym sześciobokiem. Ów drugi sześciobok ma dużą ilość wysokich, wąskich i strzelistych okien. I ten segment budowli ma złożony dach pulpitowy, który zwęży trzecią kondygnację. Tę stanowi przypuszczalnie baza kolumny. Baza ta jest jednocześnie podstawą pod drugą, nieco mniejszą podstawę kolumny. Na niej spoczywa niewielki fragment (być może złamanego) trzonu kolumny. Cała oparta na symetrii osiowej konstrukcja wznosi się do takiej wysokości, na jakiej na Golgocie znajduje się podstawa Krzyża Chrystusa. Krzyż przedłuża niejako wysokość heksagonu. Takie połączenie tych dwóch elementów każe traktować sześciobok jako symbol Starego Testamentu. Też tę wydaje się wzmacniać domniemanie, że na szczycie wspomnianego, ściętego trzonu kolumny wydają się siedzieć dwie, niestety, zatarte postacie. Jeśli faktycznie są to dwie osoby, to jedna jest odziana w złoty, druga w błękitny płaszcz. Być może należałoby je identyfikować z Mojżeszem (ojcem judaizmu) i Dawidem (pierwszym żydowskim królem Jerozolimy). Postaci opierają się o dolną część wysokiego drzewca. Na końcu obu tych źerdzi łąpoczą dwa proporce – symbole mianionej chwały. Górujący nad sześciobokiem Krzyż Chrystusa można uznać za symbol Nowego Testamentu. W konsekwencji Miasto Dawida leży niejako w cieniu Golgoty i wysokiego, pustego Krzyża. Innymi słowy, Jerozolima została zdominowana przez symbolikę Kalwarii. Zarówno samo wzgórze, jak i drzewo krzyża wydają się być koloru złotego. Na przecięciu belek krzyża widoczna jest aureola, co nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o Krzyż Chrystusa. Ten jest zwrócony na południe, a zatem w stronę widza. L. Homem zadał sobie bez wątpienia wiele trudu, aby winieta Jerozolimy zarówno pod względem treści, jak i formy była najlepszą winieta na jego mapie i cel osiągnął. Z teologicznego punktu widzenia akcent został tu położony na relację między Starym a Nowym Testamentem. Należy jednakże zaznaczyć, iż część tej interpretacji

miniatury Jerozolimy jest tylko hipotezą, którą należy traktować bardzo ostrożnie.

Nieco inaczej przedstawia się grafika winiety Miasta Dawida na portolanie Morza Śródziemnego anonimowego autora, datowanym w przedziale lat 1530-1550 (tab. III/6)⁹⁴. I ta winieta jest zorientowana wzdłuż osi północ-południe, co sprawia, że obserwator mapy widzi ją w całej okazałości. Na pierwszym planie z lewej strony narysowano Jerozolimę w formie miasta-twierdzy o silnych, wzmocnionych basztami murach obronnych, za którymi widać domy. Uwagę widza przykuwają dwa elementy: 1) wysoki, zielony gmach ze złotą kopułą dachu – prawdopodobnie muzułmańskie sanktuarium Kopuły na Skale; 2) rodzaj sztandaru, którego drzewce stanowi przedłużenie stożkowego lub piramidalnego dachu wieży stykającej się z Golgotą. Na czerwonym tle sztandaru widoczny jest czarny kielich, z którego wystaje biała hostia z greckim krzyżem. Przywodzi to na myśl słowa Chrystusa w Getsemani: „Ojcze mój, jeśli to możliwe, niech mnie ominie ten kielich!” (Mt 2, 26, 39; por. Mt 26, 42, 44; Mk 14, 35-36, 39; Łk 22, 42). Na północny wschód od obrazu miasta znajduje się wysokie zielone wzgórze Kalwarii. Jego kolor to symbol nadziei. Na nim stoi równie wysoki, górujący nad Jerozolimą pusty Krzyż – symbol Zmartwychwstania, nad którym w kartuszu wypisano tytuł winy Chrystusa „INRI” („Iesus Nazarenus Rex Iudeorum”), sformułowany przez Piłata (J 19, 19). Autor winiety starał się zatem podkreślić ostatni etap zbawczego dzieła Chrystusa: Getsemani, sąd Piłata, Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie.

Nieco inne rozłożenie akcentów jest widoczne na winiecie portolanu z anonimowego atlasu morskiego, datowanego

⁹⁴ Anonim, *Portolan wschodniej części Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Mediolan, Biblioteca Ambrosiana, S.P.II. 36, fols. 3v-4r (data powstania: 1530-1550; wielkość oryginału: 295 x 195 mm). Źródło kopii: Б. Димитров, *България в средновековна та морска картография*, fig. 35.

na rok 1575 (tab. III/7)⁹⁵. Ufortyfikowane miasto o dwóch wieżach zakończonych stożkowym dachem znajduje się na szczycie wysokiej góry. Na prawym stoku tejże góry zlokalizowano trzy złote, puste krzyże, z których środkowy przewyższa swą wysokością miasto na wspomnianej górze. Jego wysokość powiększa dodatkowo wspomniany wyżej tzw. tytuł winy Jezusa, otoczony kartuszem i umieszczony na wsporniku nad Krzyżem Zbawiciela. Warto także podkreślić, że krzyże flankujące Krzyż Chrystusa nie stoją na tym samym poziomie gruntu. Krzyż po lewej stronie znajduje się znacznie niżej niż ten z prawej strony, który wydaje się niemal dotykać krańca prawej poprzecznej belki Krzyża Chrystusa. Jest prawdopodobne, że rysownik chciał w ten sposób podkreślić uprzywilejowane miejsce krzyża tzw. dobrego łotra (por. Mk 15, 27; Łk 23, 39-43)⁹⁶. Winieta jest, jak i poprzednie schematy Jerozolimy i Golgoty na portolanach, orientowana na południe.

W roku 1581 wydrukowano dzieło protestanckiego teologa niemieckiego Heinricha Büntinga (1545-1606) *Itinerarium Scripturae Sacrae*, które doczekało się bardzo wielu edycji. Praca zawiera kilka map wykonanych techniką drzeworytnicza. Z punktu widzenia winiet Jerozolimy najważniejsza jest mapa o tytule „Die ganze Welt auf einem Kleeblatt” („Cały świat na jednym liściu koniczyny”) (tab. III/8)⁹⁷. Jerozolima znajduje się tutaj w centrum trójkontynentalnego świata: każdy kontynent mieści się na jednym z trzech liści koniczyny. Jest to potężnie ufortyfikowane miasto, zdominowane przez baszty i wieże. W centrum umocnień znajduje się duża

⁹⁵ Anonim, „Atlas nautique du monde”. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Manuscrits, Français 9669, fol. 8v-9r (data powstania: 1575; wielkość oryginału: 300 x 195 mm). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002477x/f11.item> (dostęp: 29 VII 2020).

⁹⁶ Por. przyp. 57-58.

⁹⁷ Heinrich Bünting, *Itinerarium Sacrae Scripturae*, Helmstadt 1581, s. 4-5.

brama, a przed nią po lewej stronie zaznaczono niewysokie wzgórze. Na nim stoją trzy jednakowej wysokości łaćńskie krzyże, na których nie ma skazańców. Jak widać, „Golgota Buntinga” różni się wyraźnie od „Golgoty Mansela” (tab. III/3) i „Golgoty z atlasu morskiego” (tab. III/7). H. Bunting akcentuje nie Kalwarię, lecz Niebieską Jerozolimę.

W roku 1590 powstał ogromny portolan w formie planisfery, którego autorem był bądź Pedro de Lemos, bądź Sebastião Lopez⁹⁸. Portolan zawiera bardzo dużą, niezbyt skomplikowaną winietę Jerozolimy (tab. III/9). Choć napis brzmi „Ierusalem”, to jednak sama winieta przedstawia wyłącznie zielone, symbolizujące nadzieję wzgórze Golgoty. Znajdują się na nim trzy krzyże. Największy z nich stoi w środku. Ma on dodatkowo czterodzielną rozetę na przecięciu ramion oraz trzy wystające gwoździe, wskazujące miejsca ran. Cały schemat Golgoty, zgodnie z logiką portolanów, jest zorientowany na południe.

Porównując winiety Jerozolimy na mapach tworzonych w końcu XIII oraz w wieku XIV i częściowo XV (tab. I/4-5 i tab. III/1-2) z tymi, które rysowano w końcu wieku XV i w wieku XVI (tab. III/3-9) łatwo dostrzec podstawową różnicę, polegającą na wprowadzeniu motywu pustego krzyża na Golgocie. Ponadto obok pustego Krzyża Chrystusa pojawiają się puste krzyże dwóch złoczyńców. Zdarza się, że podobnie jak było to na winiecie z Hereford (tab. I/4), Golgota dominuje nad schematem Jerozolimy (tab. III/2. 4-7. 9). Miasto Dawida nie było już wówczas od dawna częścią świata chrześcijańskiego. Należało więc przesunąć akcent z Jerozolimy na najważniejsze wydarzenia w dziejach religii Chrystusowej

⁹⁸ Pedro de Lemos lub Sebastião Lopez, *Planisfera*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Ge S.H. Archives nr 38 (data powstania: 1590; wielkość oryginału: 1140 x 2180 mm). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007071f/f1.item> (dostęp: 31 VII 2020).

– śmierć i zmartwychwstanie Jezusa, symbolizowane przez Kalwarię i pusty Krzyż. Teologia krzyża znalazła się zdecydowanie w centrum refleksji teologicznej, usuwając niejako na drugi plan motyw Grobu Pańskiego w grafice winiet Jeruzolimy. Być może uznano, że odniesienie do Grobu Chrystusa jest odniesieniem do rzeczywistości nazbyt materialnej, podczas gdy pusty Krzyż Chrystusa odsyłał do głębszej rzeczywistości duchowej, lepiej eksponując istotę Jego męki z zmartwychwstania.

Wiek XVII zdaje się pogłębiać ten sposób rysowania winiet Jeruzolimy. Wystarczy spojrzeć na portolan z roku 1635, którego autorem jest Salvatore Oliva (tab. III/10)⁹⁹. Tutaj zielone wzgórze kalwaryjskie jest zdominowane przez centralnie położony, masywny Krzyż Chrystusa. Po obu jego stronach dodano po, zaledwie zarysowanym, krzyżu każdego z łotrów. François Ollive zaproponował natomiast na swoim portolanie o wiele bardziej złożoną winietę Jeruzolimy (tab. III/11)¹⁰⁰. Jest to faktycznie tryptyk graficzny. Jego środkowym elementem jest schemat Jeruzolimy, pod którym widnieje napis „Ierusalem”. Miasto ma mury obronne wzmocnione licznymi basztami. W murach od strony widza, czyli od południa, zaznaczono siedem bram. Wewnątrz widać domy z czerwonymi dachami. Narożna baszta zachodnia zakończona stożkowym, także czerwonym dachem z globusem na szczycie, ma dodatkowo drzewce „wyrastające” z globusa. Do niego została przypięta błękitna, prostokątna chorągiew z czarno-szarym

⁹⁹ Salvatore Oliva, *Portolan wschodniej części Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge D 7891 (data powstania: 1635; wielkość oryginału: 460 x 570 mm). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002618n/f1.item> (dostęp: 30 VII 2020).

¹⁰⁰ François Ollive, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge A-850 (data powstania: 1662; wielkość oryginału: 1170 x 1950 mm). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5906266z/f1.item> (dostęp: 23 VII 2022).

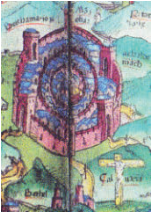

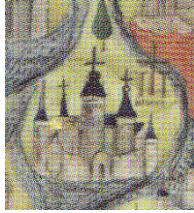
greckim krzyżem laskowym w środku. Z kolei na narożnej baszcie wschodniej, której stożkowy dach także ma globus, umieszczono czerwoną chorągiew z czarnym i odwróconym ku górze półksiężycem. I tak miasto otrzymało „znaki rozpoznawcze” chrześcijaństwa i islamu. Tymczasem na północny wschód od Jerozolimy narysowano bardzo wysokie wzgórze o trzech wierzchołkach, podpisane zwrotem „Mte Carvere”, na których zlokalizowano trzy, wyższe od owego wzgórza, krzyże. Na środkowym, najwyższym wierzchołku znajduje się najwyższy krzyż. Dwa niższe wierzchołki zajmują odpowiednio niższe krucyfiksy złoczyńców. Krzyż Chrystusa jest opatrzony tytułem Jego winy: „INRI”, umieszczonym w kartuszu przymocowanym do wspornika nad pionową belką krzyża, co zwiększa jego wysokość. Trzeba podkreślić, że Golgota niemal przytłacza swą wielkością Jerozolimę. Wreszcie po południowo-zachodniej stronie miasta narysowano Chrystusa, pod nim dodano napis „Ecce Homo” (J 19, 5). Słowa te miał wypowiedzieć Piłat wydając Chrystusa na ukrzyżowanie. Scena przedstawia poranionego na całym ciele Zbawiciela. Rany mają kształt kropel krwi. Na głowie jest zielona koron cierniowa. Wokół głowy Chrystusa narysowano złoty, promieniujący jak Słońce kolisty nimb. Zbawiciel trzyma w skępowanych w nadgarstkach dłoniach zieloną palmę męczeństwa. Ubrany jest tylko w przepaskę biodrową. Siedzi na fragmencie muru (Grobu?), na którym są także widoczne ślady krwi. Tryptyk tworzący winietę jest w gruncie rzeczy rodzajem graficznej katechezy o śmierci i zmartwychwstaniu. Ostatnia prezentowana tu XVII-wieczna winieta (tab. III/12) jest fragmentem mapy morskiej, wykonanej przez Jean-François Roussin w roku 1674¹⁰¹. Znajduje się ona

¹⁰¹ Jean-François Roussin, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Ge S.H. Archives nr 44 (data powstania: 1674; wielkość oryginału: 800 x 1425 mm). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5906253b/f1.item> (dostęp: 30 VIII 2023).

w prawym, dolnym rogu mapy i składa z dwóch segmentów: schematu miasta i schematu Golgoty. Pod tą całością umieszczono napis „Hierusalem”. Miasto jest silnie ufortyfikowane. W obrębie murów są widoczne czerwone dachy budowli. Ponadto dwie z nich mają kolor niebieski. Uwagę widza może dodatkowo przyciągnąć znajdująca się po zachodniej stronie Jerozolimy wysoka, dwustopniowa wieża nakryta stożkowym dachem. Na północny wschód od winiety miasta, niejako z tyłu, jest wysokie wzgórze, czy wręcz góra, całkowicie dominująca nad Jerozolimą. Góra nie posiada legendy, lecz trzy jej wierzchołki z trzema krzyżami wskazują jednoznacznie, że jest to właśnie Golgota. Na środkowym, górującym nad dwoma pozostałymi, wierzchołku stoi najwyższy z owych trzech krzyży. Jest to łaciński krzyż koniczynolistny, zwany także krzyżem trójlistnym lub krzyżem Łazarza. Dwa niższe wierzchołki po bokach zajmują dwa jednakowej wielkości mniejsze krzyże tego samego typu. Warto zwrócić uwagę na to, że belka poprzeczna, to jest patibulum prawego krzyża, jest pochylona ukośnie od prawa do lewa: zatem lewy kraniec składa niejako hołd Krzyżowi Chrystusa. Podobnie krzyż stojący po lewej stronie ma belkę poprzeczną zwróconą ukośnie od lewa do prawa. W konsekwencji prawy koniec patibulum obrazuje ten sam znak hołdu. Wszystkie krzyże są puste i wydają się być koloru złotego.

Przykłady XVII-wiecznych winiet Jerozolimy na portolanach (tab. III/10-12) wskazują, że Golgota z trzema pustymi krzyżami zdominowała schemat Jerozolimy jako takiej. Jest to zapewne wyraz ewolucji samej staurologii w różnych regionach Europy na przestrzeni kilku stuleci. Teologia krzyża, która znalazła swe odbicie nawet na mapach morskich, musiała być tym segmentem teologii chrześcijańskiej, który dominował zarówno w wierze, jak i w nauce Kościoła. Spotykał się z nim każdy wyznawca Chrystusa. Miał on przecież już od wczesnego dzieciństwa kontakt z krucyfiksem, czy to

wiszącym na ścianie w domu, czy w świątyni. Krzyż był zawsze podstawowym, materialnym i duchowym elementem kultury chrześcijańskiej. Toteż mapy, na których się pojawiały, nie były czymś nadzwyczajnym. Z kolei mapy morskie, głównie te służące nie do codziennego użytku, lecz mające charakter „kolekcyjnerski”, zwracały uwagę na winietę Jerozolimy głównie, jak się wydaje, z dwóch powodów: 1) był to swego rodzaju podpis chrześcijańskiego kartografa; 2) był to jednocześnie wyraz duchowego i symbolicznego wsparcia dla żeglarzy, narażających życie pośród morskiego bezkresu, będącego synonimem zła. Nie należy przy tym zapominać, że niniejsze analizy opierają się na niewielkim wycinku kartograficznej spuścizny minionych stuleci. Z definicji jest to więc spojrzenie subiektywne i wybiórcze. Na obronę prezentowanych analiz i formułowanych na ich podstawie wniosków trzeba stwierdzić, że wyboru tego dokonano na bazie znacznie szerszego materiału porównawczego. Tą drogą starano się złagodzić subiektywizm dokonywanych wyborów i wpływających z nich konkluzji.

1. Mapa Palestyny z „<i>Rudimentum novitiorum</i>” (ok. 1475)	2. Hanns Rüst i Hanns Sporer, <i>Mapa świata</i> (ok. 1480)	3. Jean Mansel, <i>Mapa świata</i> z „<i>La fleur des histoires</i>” (2 poł. XV w.)

4. Gregorio Dati, <i>Mapa Palestyny</i> z „<i>La Sfera</i>” (XV w.)	5. Lopo Homem, <i>Portolan M. Śródziemnego</i> (ok. 1519)	6. Anonim, <i>Portolan M. Śródziemnego</i> (1530-1550)
7. Anonim, „<i>Atlas nautique du monde</i>” (1575)	8. Heinrich Bünting, <i>Mapa „Die ganze Welt auf einem Kleeblatt”</i> (1581)	9. Pedro de Lemos lub Sebastião Lopez, <i>Planisfera</i> (1590)
10. Salvatore Oliva, <i>Mapa M. Śródziemnego</i> (1635)	11. François Ollive, <i>Portolan</i> (1662)	12. Jean-François Roussin, <i>Mapa M. Śródziemnego</i> (1674)

Tab. III: Golgota na wybranych winietach map renesansowych i nowożytnych

Winieta Jerozolimy miała w omawianym okresie jeszcze jeden ciekawy kierunek swego rozwoju, toteż warto nieco rozszerzyć niniejsze pole badawcze. Chodzi o to, że średnio-wieczne winiety Miasta Dawida zawierały zwykle, jak starano się to wyżej ukazać, jeden, i to bardzo konkretny detal. W następnym okresie kartografowie i rysownicy winiet zaczęli zwiększać ilość owych detali na poszczególnych schematach. Winieta Jerozolimy stawała się stopniowo nie tyle symbolem centrum, co swego rodzaju widokiem miasta. Dlatego też wypada poświęcić nieco uwagi wybranym winietom Jerozolimy w tej właśnie formie. Już na analizowanych wyżej winietach można było dostrzec wyraźnie tę tendencję (por. tab. III/4-6. 8. 11-12). Jednakże schemat Jerozolimy jest tam tylko swoistym tłem dla Golgoty. Tutaj zaś schemat miasta funkcjonuje samodzielnie. Warto przynajmniej naszkicować to zagadnienie, gdyż może to wskazać kierunek osobnych badań nad grafiką tej winiety. Podstawową cechą przedmiotowych winiet Jerozolimy jest to, że nie mają one ani jednoznacznie zaznaczonego Grobu Chrystusa, ani Golgoty. Jedyne są podpisane nazwą miasta.

Bardzo reprezentatywne wydają się cztery wyobrażenia Miasta Dawida, które zostaną scharakteryzowane w porządku chronologicznym. Pierwszą tego typu winieta jest schemat Jerozolimy na mapie świata, której autorem był Andreas Walsperger (tab. IV/1)¹⁰². Kartograf ten urodził się około roku 1415. Był mnichem benedyktyńskim w klasztorze św. Piotra w Salzburgu. Opuścił klasztor w roku 1442 i przeniósł się do

¹⁰² Andreas Walsperger, *Mappa mundi*. Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Pal. Lat. 1362b (data powstania: 1448; średnica oryginału: 425 mm). Inne „metryki” mapy: M. Destombes, *Mappe-mondes A.D. 1200-1500*, s. 212 (52, 10); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXV (nr 80) i 145-147; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 70 (I.11); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 282 i przyp. 240; tenże, *Wpływ starożytniej schematyzacji*, s. 361.

Konstancji. Wiadomo, że tam wykonał swą mapę w 1448 r. Dalsze jego losy i data śmierci nie są znane. Tak zwana mapa Walspergera, odkryta w roku 1890 przez Konrada Kretschmera (28 VII 1864-11 XI 1945), doczekała się kilku wydań wpisanych w nią legend¹⁰³. Względnie często jest ona brana na warsztat przez historyków kartografii, dlatego istnieje sporo jej reprodukcji barwnych¹⁰⁴ i czarno-białych¹⁰⁵. Z tego zbioru reprodukcji pochodzi poniższa kopia winiety Jerozolimy¹⁰⁶. Mapa jest reprodukowana w internecie. Dzieło A. Walspergera jest orientowane na południe. Winieta Jerozolimy („Jerusalem”) znajduje się niemal w jej centrum. Przedstawia ona otoczone blankowanym murem obronnym miasto. W murze można dostrzec dwie bramy. Na pierwszym planie za murem widać kilka stosunkowo niskich domów z dwuspadowymi dachami. Po ich prawej stronie znajduje się wysoka okrągła wieża, w wyższych partiach przecięta galerią.

¹⁰³ Tekst legendy mapy A. Walspergera: K. Kretschmer, *Eine neue Weltkarte der vatikanischen Bibliothek*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin” 26 (1891) nr 5, s. 371-406; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 147-148; I. Hallberg, *L'Extrême Orient* (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym). Fragmenty legend mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 212-214 (52, 10).

¹⁰⁴ Kolorowe kopie mapy, por. K. Kretschmer, *Eine neue Weltkarte*, tab. 10; Б. Димитров, *България в средновековна та морска картография*, fig. 22; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 67 (I.11); A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, tab. 65; A. Scafi, *Maps of Paradise*, s. 90, fig. 55; R. Barth, *Die Vermessung der Erde. Die Geschichte der Kartographie von der Papyrusrolle bis zum GPS*, Köln 2015, s. 51.

¹⁰⁵ Czarno-białe kopie mapy, por. D.B. Durand, *The Vienna-Klosterneuburg Map Corpus on the Fifteenth Century. A Study in the Transition from Medieval to Modern Science*, Leiden 1952, tab. XV; M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, fig. XXXI (planche FF); I. Kupčík, *Alte Landkarten. Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, tłum. A. Urbanová, Praha 1980, s. 33, fig. 11; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 374, ryc. 18.

¹⁰⁶ Niniejsza kopia winiety Jerozolimy (tab. IV/1) pochodzi z: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 67, fig. I.11.

Ponad nią umieszczono drugi, znacznie krótszy „bęben” zakończony stożkowym dachem, zwieńczonym czerwoną kulą globusa. Za tym pierwszoplanowym ciągiem budowli są widoczne budowle drugiego planu. Jest to *de facto* potężny kompleks architektoniczny. Składa się on z najwyższej wieży winiety po prawej stronie oraz z nawy kościelnej, przylegającej do niej od strony lewej i nakrytej dwuspadowym dachem. Do nawy tej przylegają trzy kaplice pokryte dachami półokrągłymi. Zarówno nawa jak i kaplice górują nad domami pierwszego planu. Szczególną konstrukcją ma wspomniana najwyższa wieża tego schematu Jerozolimy. Jest ona okrągła. Jej dolny segment ma dwa niewielkie okna oraz dach pulpitowy, który zmniejsza średnicę drugiego, wyższego „bębna” wieży, w którym zaznaczono jeden otwór okienny. Segment ten jest zakończony dachem pulpitowym, który zmniejsza średnicę trzeciego, najkrótszego „bębna” wieży, mającego również jedno okno. Nad nim znajduje się szersza od niego galeria z dobrze widocznym krenelażem. Sam dach wieży jest bardzo słabo widoczny, co sprawia wrażenie, że z przedmiotowej galerii wyrasta centralnie zlokalizowana czerwona kula globusa. Rzeczony czerwone kule na szczytach obu wież winiety nie są dziełem przypadku. Tak oto bowiem twórca mapy wyjaśnił pod swym dziełem kwestię zastosowanych przez siebie barw: „Terra etenim est alba, maria viridis coloris, flumina dulcia lasurri, montes varii item. Rubra puncta sunt christianorum ciuitates, nigra uero infidelium in terra marique existentium”¹⁰⁷. Miasta zaznaczone czerwonymi punktami to

¹⁰⁷ Tekst podany za K. Kretschmerem (*Eine neue Weltkarte*, s. 376-377). Por. A.-D. von den Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen und Farbgebungen in der Universalkartographie des Mittelalters*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde” 16 (1970), s. 336 (= też, *Studien zur Universalkartographie*, s. 122). Badaczka ta podała nieco inną lekcję: „Terra enim est alba, maria viridis coloris, flumina dulcia lassuri, montes varii, item rubra puncta sunt christianorum civitates, nigra vero infide-

zatem miasta chrześcijańskie, zaś czarne punkty oznaczają miasta niewiernych. Jerozolimę uważał A. Walsperger za miasto chrześcijańskie, bez względu na to, że w tym okresie władali nią wyznawcy islamu. Wychodząc z tej przesłanki można by dojść do wniosku, że ów kompleks drugiego planu jest graficzną aluzją do Bazyliki Grobu Pańskiego. Winieta nie zawiera żadnej jednoznacznej wskazówki, która pozwoliłaby wzmocnić prawdopodobieństwo tej hipotezy. Należy dodać, że ani jedna budowla tej winiety nie ma krzyża, co jeszcze utrudnia weryfikację powyższej hipotezy.

Druga winieta Jerozolimy (tab. IV/2) znajduje się na mapie żeglarskiej, którą wykonał XV-wieczny genueński kartograf Albino de Canepa w roku 1489¹⁰⁸. Podpis pod schematem brzmi: „Hierusalem”. Jest to jedna ze skromniejszych winiet na tej dużych rozmiarów mapie morskiej. Philipp Billion tak scharakteryzował ten schemat: „Hier ist der Komplex der Grabeskirche durch einen achteckigen Vierungsturm auf dem Hauptschiff einer Kirche angedeutet und somit der Versuch unternommen worden, den Zentralbaucharakter der Rotunde und den basilikalen Charakter des Kreuzfahrerbaus zu vereinen, ohne jedoch genaue Kenntnisse der Verhältnisse vor Ort zu haben”¹⁰⁹. Jest faktem, że winieta przypomina dwa analizowane już wyżej graficzne wyobrażenia Jerozolimy: tab. II/4 i 6. Jednak pod winieta Albinde Canepy nie ma napisu świadczącego o tym, że jest to Bazylika Grobu

lium in terra marique existentium...”

¹⁰⁸ Albino de Canepa, *Portolan*. Źródło oryginału: Minneapolis, University of Minnesota, James Ford Bell Library, B1489 mCa (data powstania: 1489; wielkość oryginału: 1200 x 800 mm). Źródło kopii: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Chart_of_Albino_de_Canepa (dostęp: 23 III 2023). Kolorowa kopia mapy w literaturze polskojęzycznej, por. E. Brooke-Hitching, *Atlas łódów niebytych. Największe mity, zmyślenia i pomyłki kartografów*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2017, s. 19.

¹⁰⁹ Ph. Billion, *Graphische Zeichenauf mittelalterlichen Portolankarten. Ursprünge, Produktion und Rezeption bis 1440*, s. 111.

Pańskiego. Podpis odnosi się do miasta, a nie do jego konkretnego elementu. Nie jest to wszakże argument rozstrzygający, jako że faktycznie winieta przypomina dużą, gotycką świątynię, otoczoną prostokątnym blankowanym murem obronnym, w którym zaznaczono aż siedem bram. Jeśli przyjąć, że druga, zasłonięta połowa fortyfikacji, powinna mieć również siedem bram, łącznie daje to liczbę czternastu otworów bramnych. Być może jest to aluzja do siedmiu stacji drogi krzyżowej, która stopniowo osiągnęła liczbę czternastu. Sama bazylika ma wejście od zachodu. Nad nim znajduje się rozeta, a powyżej niej grecki krzyż laskowy. Świątynia ma trzy nawy. Widoczna na miniaturze nawa boczna nakryta dachem pulpityowym jest wyraźnie niższa od nawy głównej i ma cztery pary podwójnych okien, zwanych biforami. Nawa główna ma dach dwuspadowy i sześć par bifor. Po wschodniej stronie nawy głównej widać prezbiterium z dwoma triforami, zakończone krenelażem i dwuspadowym dachem. Wszystkie dachy są czerwone. Nawa główna posiada oktogonalną wieżę, zwieńczoną dachem stożkowym, która wydaje się zastępować kopułę. Po stronie północno-wschodniej jest widoczna kwadratowa, podzielona na sekcje dzwonnica. Każda sekcja ma okna. Dach dzwonnicy jest specyficzny: na szczycie wieży znajdują się cztery narożne wieżyczki. Generalnie zatem winieta sprowadza się do wielkiej budowli sakralnej. Ta zaś odsyła do schematu Bazyliki Grobu Chrystusa. Warto zauważyć, że winieta oprócz wspomnianego, niewielkiego krzyża greckiego nad wejściem, który na reprodukcjach jest ledwo dostrzegalny, nie zawiera innych, bardziej wyeksponowanych znaków krzyża. Z drugiej strony można by twierdzić, że już sam kształt budowli odsyła do najważniejszej świątyni chrześcijańskiej Jerozolimy, w związku z czym rysownik nie musiał dodawać innych symboli.

Inaczej przedstawia się grafika winiety Jerozolimy na tzw. Planisferze Cantiniego, pochodzącej z roku 1502 (tab.

IV/3)¹¹⁰. Alberto Cantino nie był autorem tego portolanu. Ta ogromna mapa morska jest dziełem anonimowego kartografa portugalskiego. A. Cantino był agentem księcia Ferrary, który przemycił ją z Portugalii do Włoch. Ponieważ mapa budzi spore zainteresowanie badaczy, w literaturze fachowej funkcjonuje wiele jej barwnych kopii¹¹¹. W polskiej bibliografii istnieje bodajże tylko jedna czarno-biała reprodukcja¹¹². Winieta Jerozolimy znajduje się niemal w centrum portolanu, a jej duże rozmiary sprawiają, że przykuwa wzrok każdego obserwatora. Miasto wyrasta tu z zielonego podłoża, pod którym umieszczono napis „Hierusalem”. Winieta to biała twierdza. Jej front stanowi mur obronny wykończony siedmioma blankami, który flankują dwie solidne, okrągłe baszty. W krenelażu widać otwory strzelnicze. Na środku muru znajduje się zamknięta, dwuskrzydłowa brama. Do zewnętrznej strony umocnień przylegają kępy krzaków. Wieże flankujące składają się z pięciu segmentów nakrytych stożkowym dachem. Segmenty są białe. Ponieważ lewa baszta została zarysowana dokładniej niż prawa, dlatego od niej należy zacząć opis. Jej najniższy segment ma dwie bifory. Następny, tej samej wielkości, ma takie same okna. Trzecia

¹¹⁰ *Planisfera Alberto Cantino*. Źródło oryginału: Modena, Biblioteca Estense (data powstania: 1502; wielkość oryginału: 1050 x 2200 mm). Źródło kopii: M. de la Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, fig. 25.

¹¹¹ Kolorowe kopie mapy, por. O. Dreyer-Eimbcke, *Die Entdeckung der Erde. Geschichte und Geschichten des kartographischen Abenteurers*, Frankfurt am Main 1988, s. 102-103; J. Goss, *KartenKunst*, s. 64, fig. 3.8; D. Wigal, *Historische Seekarten*, s. 62-63, fig. 25; *Atlas historique du Golfe Persique (XVIe-XVIIIe siècles)*, éd. par D. Couto, J.-L. Bacqué-Grammont & M. Taleghani, coord. par Z. Biedermann, avec des contributions de P. Gautier Dalché & E. Brancaforte, Terrarum Orbis 6, Turnhout 2006, s. 74 i 76-77; U. Schneider, *Die Macht der Karten. Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute*, Darmstadt 20123, s. 98-99, fig. 58; R. Barth, *Die Vermessung der Erde*, s. 118-119; M.T. Nurminen, *Die Welt in Karten*, s. 154-155.

¹¹² Por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Illustrowane mappae mundi*, [t. 2], tab. XIV.

kondygnacja jest oświetlana przez trzy podwójne okna. Nad nią jest widoczny dodatkowy poziom zakończony galerią z blankami. Nad tym dodatkowym lub, jak kto woli, czwartym piętrem narysowano piąty segment, o kształcie węższego bębna z czterema małymi oknami. Piętro to zamykają blanki i kryje brązowawy, stożkowy dach. Dach wieńczy kula globusa, z której „wyrasta” drzewce z czerwoną chorągwią. Z kolei prawa wieża, bardzo podobna do lewej, została narysowana dość niestarannie. Jej niebieski, stożkowy dach domyka kula globusa i drzewce z takąż czerwoną chorągwią. Chorągiew ta mieściła w sobie dodatkowy, zatarty dziś detal. Na prawo od tej wieży widoczny jest boczny mur obronny, zakończony krenelażem, w nim zaznaczone trzy otwory strzeleckie. Wewnątrz fortyfikacji umieszczono trzy masywne budowle. Pierwsza od lewej to nawa kościelna, z monumentalnym wejściem od zachodu, nad którym narysowano dość słabo widoczny krzyż. Krzyż otaczają rozmieszczone symetrycznie trzy rozety. Czwarta jest widoczna po prawej stronie wejścia. Można się domyślać, że taka sama dekoracja znajduje się po lewej, niewidocznej stronie drzwi wejściowych. Fronton posiada schodkową attykę. Nawa jest oświetlana z prawej strony przez trzy pary podwójnych okien. Nad nimi pod samym dachem są cztery dodatkowe otwory okienne. Czerwony dach ma wyraźnie zaznaczone dachówki. Na środku dachu znajduje się duża, złotawa kopuła wspierająca się na wysokim, seksagonalnym bądź oktogonálním tamburze. Tambur ma dwa poziomy, a na każdym z nich widoczne są trzy okna. Na szczycie kopuły umieszczono podwójną kulę, z której „wyrasta” drzewce z czerwoną chorągwią. Za ową nawą jest widoczna wysoka wieża: najwyższa wieża tej winiety. Ma ona pięć poziomów. Pierwszy z nich jest częściowo zasłonięty murem obronnym oraz omówioną dopiero co nawą, stąd widoczna jest tylko jedna bifora. Drugi jest tej samej średnicy i od strony obserwatora ma dwie bifory.

Poziom trzeci ma tę samą średnicę, ale jest niższy o połowę od drugiego „bębna”. Ma on trzy słabo widoczne podwójne okna, nad którymi znajduje się krenelaż. Czwarty poziom, wyższy od trzeciego, ma mniejszą średnicę; jest zaopatrzony w dwie bifory i krenelaż. Wreszcie piąty poziom ma jeszcze mniejszą średnicę, a jego wysokość jest podobna do trzeciego poziomu. Okna nie są widoczne, co może być efektem zatarcia. Ostatnim elementem rzeczony wieży jest niebieski, stożkowy dach z kulą globusa na szczycie, której przedłużeniem jest maszt. Na nim powiewa biała chorągiew z czerwonym greckim krzyżem. Po prawej stronie wieży stoi kolejna biała budowla, również o kształcie nawy kościelnej. Po stronie zachodniej jest widoczne jej jedno, wysoko umieszczone, okno. Jej dwuspadowy dach charakteryzuje się zarysowanymi wyraźnie czerwonymi dachówkami. Przed tych gmachem zaznaczono fragment wysokiego muru obronnego, zakończony blankami. Schemat wewnętrznych struktur winiety sugeruje, że chodzi o Bazylikę Grobu Pańskiego. Sugestię tę wzmacnia chorągiew z krzyżem widoczna na kopule świątyni.

Ostatnia z prezentowanych winiet Jerozolimy (tab. IV/4) pochodzi z portolanu, który wchodzi w skład *Atlas nautique du monde*, pochodzącego z 1583 r. Jego twórcą był włoski kartograf Joan Martines (floruit: 1556-1590)¹¹³, autor kilku atlasów. Prawdopodobnie pochodził on z rodziny żydowskich konwertytów. Mapa morska, o której mowa, ma winiety wykonane według pewnego klucza. Przypominają one znaki topograficzne na późniejszych mapach. Winieta Jerozolimy posiada trzy plany. Na pierwszym znajdują się trzy bastiony

¹¹³ Joan Martines, *Portolan z „Atlas nautique du monde”* [to siódma, ostatnia mapa tego atlasu]. Źródło oryginału: Paris, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge DD 682 (data powstania: 1583; wielkość karty oryginału: 405 x 590 mm). Źródło kopii: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5901113x/f16.item> (dostęp: 31 VII 2022).

z bramami, przy czym prawy z nich ma aż dwie bramy. Każdy z bastionów ma krenelaż. Między nimi umieszczono dwa odcinki muru obronnego, zakończone również blankami. Dodatkowo każdy odcinek murów ma po cztery otwory strzelnicze, rozmieszczone parami. Ta sekcja winiety została narysowana zgodnie z zasadą symetrii. Drugi plan to dwie budowle wewnątrz fortyfikacji, przypominające nawy kościelne. Obie mają okrągłe okna w szczytach po stronie wschodniej, a pod nimi po dwa małe okna. Otwory okienne znajdują się także w ścianie bocznej. Ich dachy są dwuspadowe, przy czym budowla widoczna po stronie zachodniej ma dach kryty czerwoną, dość wyraźnie zaznaczoną dachówką. Na trzecim planie narysowano pięć wysokich wież rozmieszczonych symetrycznie. Każda ma pod dachem krenelaż. Dachy mają kształty ostrych stożków. Najwyższa, środkowa wieża ma na szczycie dachu rodzaj masztu, który podtrzymuje chorągiew. Tutaj na pierwotnie złotym, jak się wydaje, tle widnieje czerwony krzyż jerozolimski (grecki krzyż laskowy z małymi krzyżami greckimi między ramionami krzyża laskowego – symbol pięciu ran Chrystusa). Drzewce jest zakończone czerwoną kulą. W efekcie winieta Jerozolimy została scharakteryzowana jako miasto męki Chrystusa.

Przedstawione wyżej winiety, choć mają znamiona analizowanych wcześniej winiet z Bazyliką Grobu Chrystusa (tab. I/1; tab. II/1-6), różnią się w zasadniczych punktach swej grafiki. Sam zarys bazyliki z wyjątkiem jednej winiety (tab. IV/2) nie jest tak oczywisty. Również znak krzyża bądź nie istnieje (tab. IV/1), bądź jest słabo widoczny (tab. IV/2). Natomiast w dwóch pozostałych przypadkach znak ten został przeniesiony z budowli na chorągiew (tab. IV/3-4). W konsekwencji nie jest łatwo rozpoznać na rzeczonych winietach ich głęboki w gruncie rzeczy aspekt chrystologiczny. Na pierwszy rzut oka ginie on, przytłoczony różnorodnymi elementami architektonicznymi winiety. One skupiają na sobie uwagę

obserwatora, nie odsyłając do najważniejszej rzeczywistości, do której jako graficzne medium powinny odsyłać niemal automatycznie. Zatem patrząc na winiety Jeruzolimy należy pamiętać o istnieniu tego typu graficznych schematów.

1. Andreas Walsperger, <i>Mapa świata</i> (1448)	2. Albino de Canepa, <i>Portolan</i> (1489)
3. <i>Planisfera</i> Alberto Cantino (1502)	4. Joan Martines, <i>Portolan z „Atlas nautique du monde”</i> (1583)

Tab. IV: Wybrane winiety w formie wedut Jeruzolimy

*

Niniejszy artykuł przedstawił pewien fragment źródeł kartograficznych, dotyczących chrystologicznych elementów winiet Jeruzolimy. Przeanalizowano 26 map, które powstały *grosso modo* między rokiem 1100 a 1674, a zatem na przestrzeni

około 570 lat. Na tej podstawie stwierdzono, że na winietach Miasta Dawida wykonywanych przez kartografów chrześcijańskich i konwertytów żydowskich dominowały dwa nowotestamentalne motywy: Grób Chrystusa oraz Golgota. Motyw Grobu Pańskiego wydaje się wcześniejszy od przedstawienia Kalwarii. Innymi słowy, grafika winiet odnosiła się do tajemnicy śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Był to rodzaj obrazowej katechezy, dotyczącej najważniejszych chwil historii zbawienia. Skoro katecheza ta trafiła nawet na mapy i powtarzano ją tam przez wiele stuleci, można wręcz powiedzieć, że jest to dowód na niezmienność teologii chrześcijańskiej. W tym przypadku, jako że omawiane mapy pochodzą z chrześcijańskiego Zachodu, rzecz dotyczy dokładnie teologii rzymsko-katolickiej. Siłę niniejszej argumentacji osłabia oczywiście fakt, że wnioski powyższe zostały wysnuwane na podstawie małej (ilościowo) próbki winiet. Jednak autor tych wywodów dokonał wyboru w oparciu o analizę około 150 schematów Jerozolimy. Jest to już cyfra dość znaczna, choć zwłaszcza w odniesieniu do portolanów, które mieszczą się również w tej liczbie, nie jest to ilość imponująca. Wynika to z trudności dotarcia do większości map, szczególnie renesansowych i nowożytnych. Jeśli chodzi o mapy morskie to należy zaznaczyć, że winiety, *de facto* kunsztowne miniatury, znajdują się prawie wyłącznie na mapach, które można określić mianem „kolekcyjnych”. Były one zamawiane przez ówczesnych możnych tego świata. Mapy te wychodziły często w seriach wykonywanych według określonego wzoru. Takich „matryc” dorobiła się przede wszystkim kartografia morska w Hiszpanii (szkoła kartograficzna z Majorki) i we Włoszech (m.in. Genua i Wenecja). Te kraje basenu Morza Śródziemnego nie tylko traktowały ten akwen jako „swój”, lecz także były to kraje, w których teologia katolicka stała na wysokim poziomie, a chrześcijaństwo było religią panującą. Te czynniki przyczyniały się do tego, że również mapy

przeznaczone do kolekcjonowania i oglądania w prywatnych bibliotekach miały pewien rys teologiczny. Portolany będące w codziennym użytku były proste, co odpowiednio wpływało na ich cenę. Kunsztowne miniatury nie były w tym przypadku w ogóle brane pod uwagę. Ogromna większość portolanów „codziennego użytku” uległa zużyciu.

Mapy wskazane wyżej jako punkt wyjścia niniejszych analiz nie są w większości związane ze strefą śródziemnomorską. Wiktoryńska mapa ekumeny (ryc. 1 i tab. I/1) powstała najprawdopodobniej w północnej Francji, a jej twórcą był anonimowy duchowny¹¹⁴. Rotulus z Vercelli (ryc. 2 i tab. I/2), jak się przyjmuje, miał zostać wykonany na południu Francji przez nieznanego autora¹¹⁵. Co do mapy z Ebstorf (ryc. 3 i tab. I/3) to współcześni historycy kartografii są zgodni co do tego, że wykonano ją na północy Niemiec, najprawdopodobniej w Dolnej Saksonii, a jej twórcą była osoba duchowna¹¹⁶. Mapa z Hereford (ryc. 4 i tab. I/4) została narysowana w Anglii, a dokładnie, jak wskazuje jej nazwa, właśnie w Hereford, jej autorem był kanonik Richard von Haldingham, znany także jako Richard de Bello¹¹⁷. Natomiast mapa świata w *Polychronicon* (ryc. 5 i tab. I/5) wyszła spod ręki autora tej kroniki, działającego w Anglii benedyktyńskiego mnicha Ranulfa Higdena¹¹⁸. Wykonawcą ostatniej prekursorskiej mapy (ryc. 6 i tab. I/6) był Włoch, Andrea Bianco. Jednak jej winieta Jerozolimy, przedstawiająca pokłon Trzech Króli, nie znalazła praktycznie, o ile wiadomo niżej podpisanemu, żadnego odzewu.

Winiety w formie kunsztownych miniatur były z czasem wypierane przez umowne znaki topograficzne, które

¹¹⁴ Por. *Vignetten von Konstantinopel*, s. 400 (nr 9) oraz przyp. 20-21.

¹¹⁵ Por. tamże, s. 403 (nr 18) oraz przyp. 35-36.

¹¹⁶ Por. tamże, s. 404 (nr 19) oraz przyp. 38-39.

¹¹⁷ Por. tamże, s. 404 (nr 20) oraz przyp. 40.

¹¹⁸ Por. tamże, s. 405 (nr 22) oraz przyp. 43.

w końcu zdominowały mapy. Znaki te pozwalały na wykonywanie dużej ilości odbitek danej mapy i bardzo wyraźnie obniżały koszty, zwiększając jednocześnie dostępność map. Lecz to zagadnienie wykracza daleko poza ramy niniejszego artykułu, którego celem było przedstawienie chrystologicznych elementów winiet Jerozolimy. Elementy te to Grób Pański i Kalwaria, ilustrujące katechezę Wielkanocną i stanowiące z chrześcijańskiego punktu widzenia istotę blasku, jaki roztaczało owo jedyne w swoim rodzaju Miasto, funkcjonujące w cieniu wydarzeń paschalnych.